

म. ग्रं. सं. ठाणे
विषय ०१/२०००
सं. नं.

१०००

272

२१११०००

पराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

(जिल्हा वाचनालय)

वाचनालय/नौपाडा.

डॉ. वि. वि. देव

क. वा. - संगीत शास्त्रसंग्रह

292

संगीत

संक्र.

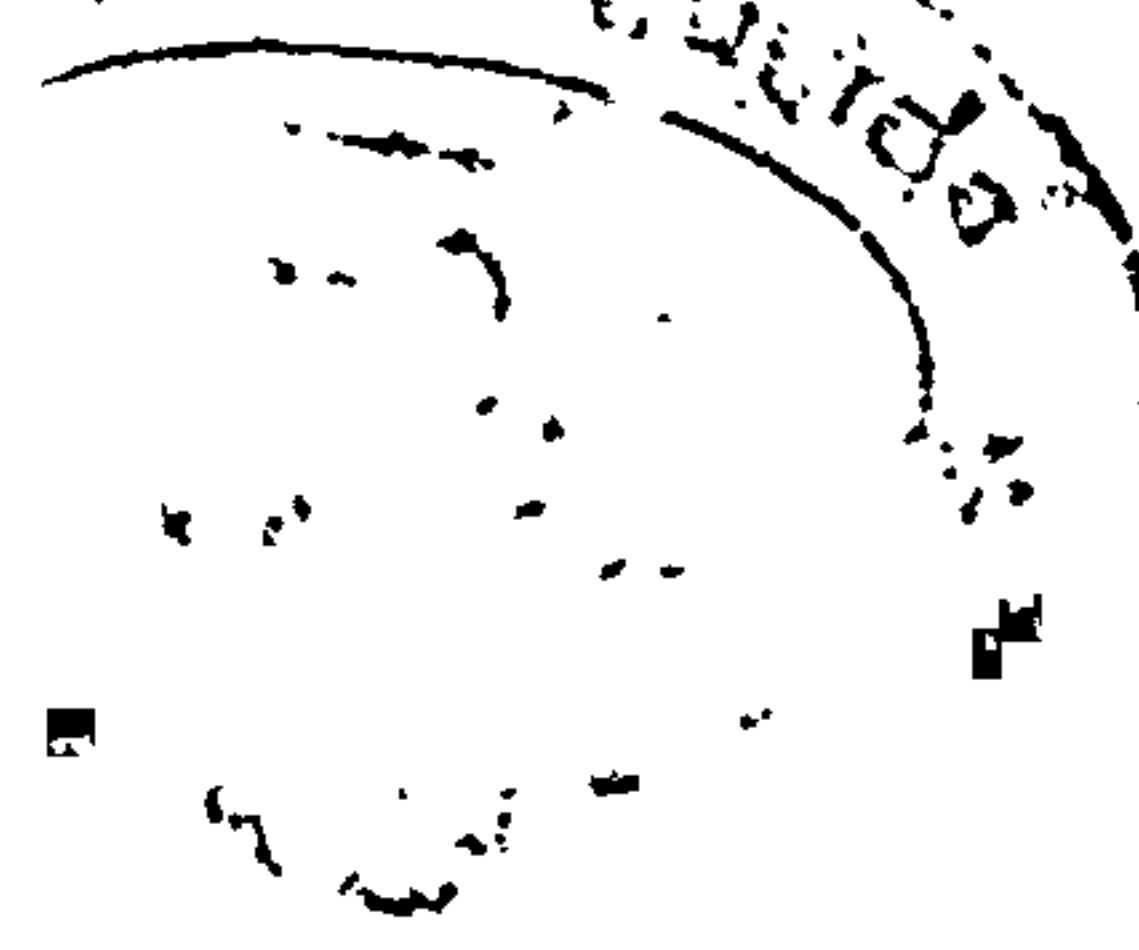
शास्त्रसंग्रह

नाटक

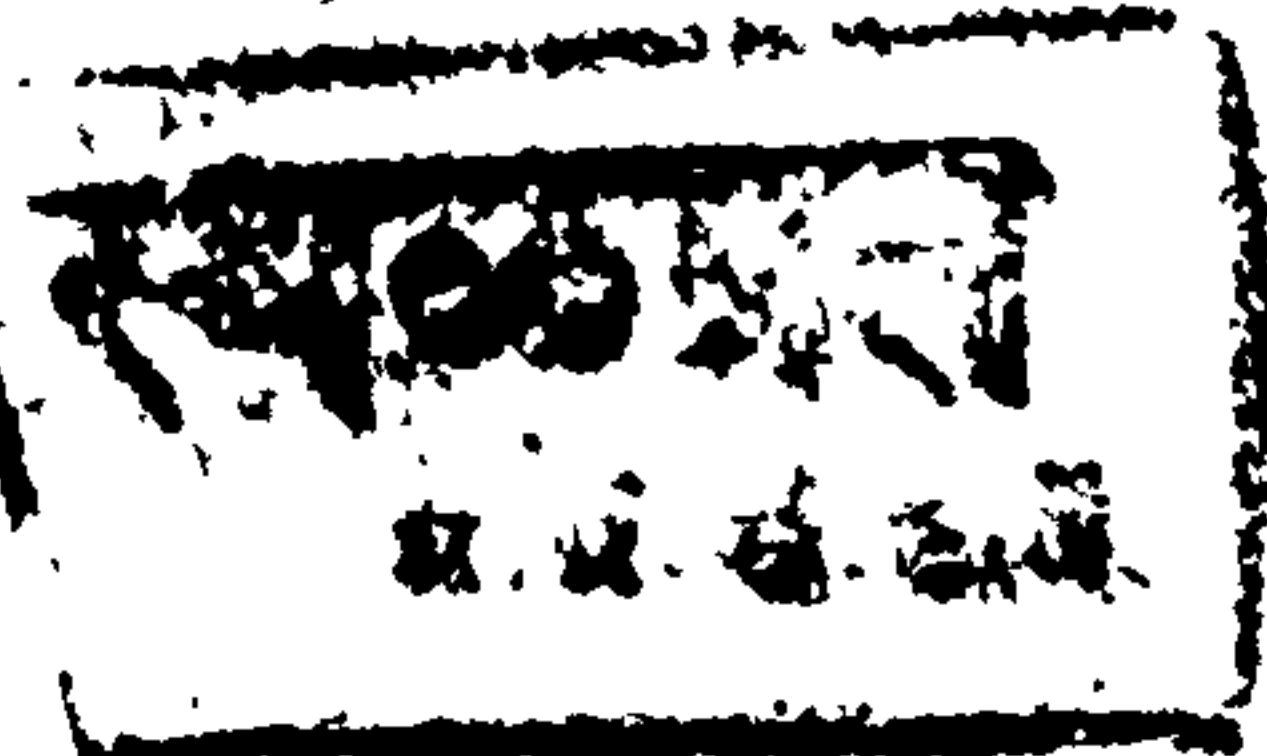
Vertical text on the right edge of the page, possibly a library or collection identifier.

श

श
२५

303-292

Chavara

24/3/09

श्रीमंत होळकरसरकाराकडून ८०० रुपयांचें वक्षीस मिळालें.

संगीत शापसंभ्रम नाटक.

गोविंद बल्लाळ देवल,

संगीत विक्रमोर्वशीय व शारदा आणि मृच्छकटिक,
झुंझारराव, दुर्गा, फाल्गुनराव इत्यादि
नाटकांचे कर्ते

यांनीं रचिलें.

आवृत्ति दुसरी

गजानन चिंतामणशास्त्री देव

यांनीं छापविली.

१९०० मे.

किंमत १ रुपया.

पुणे येथे

आर्यभूषण छापखान्यांत छापिले.

(या पुस्तकासंबंधी प्रयोगासुद्धां सर्व हक्क ग्रंथकर्त्याने
आपलेकडे ठेविले आहेत.)

श्रीमंत

शिवाजीमहाराज होळकर

साकी.

बाणकथारसरत्नाकरिंचीं सुंदर सोज्वल रत्नें ॥
निवडुनि त्यांचा सातसरी हा हार गुंफिला यत्नें ॥
घे शिवभूपाला ॥ कंठीं धारण करिं याला ॥ १ ॥

प्रस्तावना.

हं शापसंभ्रम नांवाचें संगीत नाटक इंदूरचे महाराज श्रीमंत शिवाजीराव यांच्या रसिकतेचें व औदार्याचें फल होय. सुप्रसिद्ध व सर्वमान्य अशा बाण कवीच्या सुरस कादंबरीतील कथानकाच्या आधारानें हें रचिलें आहे. इंदूरस्थ विद्वान् परीक्षकांच्या व महाराजांच्या जसें हें पसंतीस उतरलें, तसेंच महाराष्ट्रीय रसिक जनांच्या आदरास पात्र झालें लक्षणजे मी कृतकृत्य झालों. या नाटकांतील बहुतेक पद्यें संगीतप्रिय लोकांस सहज लक्षणतां यावीत, लक्षण तीं मीं मुद्दाम सर्वांच्या श्रवणपरिचयांतील व आवडीच्या अशा चालींवर रचिलीं आहेत. तथापि एका पद्यास दुसऱ्याही चाली लागतात; त्या समय व रस मनांत आणून लावणें हें गानकुशल पात्रावरच सर्वस्वी अवलंबून आहे.

गो. व. देवल.

संगीत शापसंभ्रम नाटक.

अंक १ ला.

नांदी.

पद्य.

चाल—अष्टमूर्ति परमेश सदाशिव.—धुमाळी.

श्रीनटनायक चिंतुनि आधीं, बलवंता नमित्तों ॥
दुष्कर कार्मीं प्रसाद गुरुचा धैर्य मना देतो ॥ ध्रु० ॥
वत्सकुलोद्भवचित्रभानुचा तनय वाण, त्याची ॥
रचना कादंबरी सुरम्या सीमा काव्याची ॥
संक्षेपें संगीत नाटकीं ती नटवायाची ॥
इच्छा जाणुनि शिवभूपाची तीतें अनुसरतो ॥ १ ॥

पद्य.

चाल—साध्य नसे मुनिकन्या.—दीपचंदी.

वंदी त्या त्रिगुणाला ॥ कवि हा ॥ सकलशिवार्थी, वेद-
मयाला ॥ ध्रु० ॥ प्रथम रजातें धारण करितां । निखि-
ल जगाचा होई धाता ॥ सत्वगुणानें पालनकर्ता ॥ तैसें
संहाराला, स्वीकारी जो ईश तमाला ॥ १ ॥

सूत्रधार—पुरे, नाटकारंभीं विघ्नोपशम करणारें ईशस्तवन करि-
तांच ही पहा प्रेमळ सभासदांची चित्तवृत्ति कशी प्रफुल्लित झाली
ती ? (पारिपार्श्वक जातात. नंतर पडद्याकडे पाहून) मारिषा,—

मारिष—(बाहेर येऊन) हा आलों; काय आज्ञा आहे ?

सूत्रधार—आज शिवमोदपर्वणी, ह्यणून हे नाट्यकलाभिज्ञ सर्व रसिकनायक इथें मिळाले आहेत. आणि—

साकी.

कौशिक गोत्रज कवि गोविंदें जें नवनाटक लिहिलें ॥

नाम शापसंभ्रम हें ज्याचें सुरसगुणीं जें पहिलें ॥

तेंचि पहायाची ॥ दिसते उत्कंटा यांची ॥ १ ॥

तर जा, आणि सर्व सिद्धता कर. मित्रा मारिषा, आजच्या प्रसंगीं सर्व कामें अशीं झालीं पाहिजेत, कीं प्रेक्षकांची मनोवृत्ति, दृष्टि आणि श्रवण हीं सारीं नाटकयात्रांच्या आधीन होऊन रहावीत, समजलास ?

मारिष—आधीं नाटक उत्तम, त्यांत नटवर्ग कुशल आणि सभासद् सहृदय ! इतकी सामुग्री असल्यावर आपली इच्छा सहजच पूर्ण होणार आहे.

सूत्रधार—हें सर्व जरी अनुकूल असलें, तथापि सुव्यवस्था ही पाहिजेच.

मारिष—ती माझ्याकडे लागली. घेतों आज्ञा तर.

सूत्रधार—ठीक आहे. (तो जातो.) आतां प्रियेकडून या गायनप्रिय सभाजनांचें कांहीं वेळ रंजन करवून नंतर नाटकाला आरंभ करावा. (पडद्याकडे पाहून) प्रिये, तुझा नटीचा वेश तयार झाला असल्यास बाहेर ये पाहूं. (स्वगत) ही आली पहा. अशी समयज्ञ, बहुगुणी आणि स्वामीकार्यदक्ष पत्नी असल्यावर आणखी काय पाहिजे ! अरे, पण येतां येतां ही मधेंच कां थांबली बरें ? समजलों. माझी हाक ऐकून ही गडबडीनें इकडे यायला निघाल्यामुळे वेणीवर फुलांचा गजरा घालायला आणि कर्णावर कमलपुष्पें टेवायला विसरली. प्रिये, तूं कां थांबलीस हें मीं जाणलें. परंतु आपल्या भाग्यानें आजचे प्रेक्षक कसे आहेत समजलीस ?

दिंडी.

खरे मार्मिक हे परम रसिक सारे ॥ नतति नुसतीं व्यं-
गेचि शोधणारे ॥ ह्यगुनि येई राहोत भूषणे तीं ॥ गुण-
प्रकरा लघु दोष भूषवीती ॥ १ ॥

नटी—(पडयांतून) असें असेल तर ही मी आलें महाराज.

दुसरी स्त्री—(पडयांतून) गडे, नकोग नको पुढें जाऊं.

सूत्रधार—माझी प्रिया चाचला सिद्ध असतां तिला ' नको
जाऊं ' ह्यणणारी ही कोण वरें विघ्नसंतोषी ? समजलों—

साकी.

अवलोकित मधुमासवनश्री, येत महाश्वेता ही ॥

हंसकन्यका, सर्वे सखींच्या हांसत बोलत कांहीं ॥

तिजला मैत्रिण ती ॥ सांगे जाऊं नको पुढतीं ॥ १ ॥

कदाचित् मला पाहून या पुढें चाचला लाजत असतील; तर
आपणच इथून जावें ह्यणजे झालें. (जातो.)

ही प्रस्तावना झाली.

(नंतर पुढें महाश्वेता, तिच्या मागून चतुरिका आणि तरलि-
का असा बोलत प्रवेश करितात.)

चतुरिका—अग, मी तुला पुढें जाऊं नको ह्यणतेंना ?

महाश्वेता—तें कां ?

चतुरिका—तो पाहिलास का चंदनाला विळखा घालून बस-
लेला काळा भुजंग ? पुढें गेलीस तर त्याला सोडून तुला विळखा
घालील ह्यणून ह्यणतें.

महाश्वेता—अहाग वेढे ! चंदनाचा सुवास सोडून तो विचारा
नाझ्याकडेग कशाला येईल ?

चतुरिका—कशाला ह्यणजे ! चंदनापेक्षां तुझ्या अंगाचा घम-
घमाट फार सुटला आहे ह्यणून.

महाश्वेता—वरें, वरें, समजलें हो. चल आतां, त्या वेलीच्या
झोंपाळ्यावर बसून दोन गाणीं ह्यणूं.

चतुरिका—तरलिके, हे नुसते डोहाळे व्हायला लागले बरेंका. गडे महाश्वेते, अशी घाई कां करतेस ? लग्न झाल्यावर जोडप्यानेच बसून गाणीं ह्मणा. आला-आला राग, जसा कांहीं अगदीं ठेवलेला !

महाश्वेता—हेंग काय तर मग तुझें ? तूं बोलूंच नकोस माझ्याशीं जा. (चार पावलें पुढें जाऊन) तरलिके, ती पहा त्या शिलातलावर सर्वगणांसहवर्तमान महेश्वराची मूर्ति बसविली आहे, तिला वंदन करून येतें बरेंका.

तरलिका—आधींच उशीर झाला आहे; आईसाहेबांचें आंगधुणें सुद्धां आटपलें असेल. त्या रागें भरल्या तर माझ्याकडे कांहीं नाहीं हो.

चतुरिका—बरें बरें, भरूं देत रागें. मोठी आली आहे सांगायला. (महाश्वेतेस) जाग तूं; आणि महेश्वराला असा नवस कर, कीं पार्वतीमातेला जसे आपण, तसाच मला एक भ्रतार मिळावा.

महाश्वेता—करीन बरें; तूं नको सांगायला. (जाऊन वंदन करून प्रदक्षिणा घालूं लागते.)

चतुरिका—खरेंच; ही आतां चांगली उपवर दिसायला लागली. कोणा भाग्यवानाचें भाग्य उदयाला येतें पहावें.

तरलिका—या अशा लावण्याचा भोक्ता कुणी तरी देवलोकींचाच असला पाहिजे. कारण चंद्राची कोर शंकरावांचून दुसऱ्या कुणाला पचणार ! आईसाहेबांनीं एकदां गोष्ट काढली होती; पण कादंबरीचा आणि आपला विवाह अनुरूप पतीशीं एकेच दिवशीं व्हावा, असें हिच्या मनांतून आहे; म्हणून लांबणीवर पडलें तर कोण जाणें.

महाश्वेता—(दुरून) अशा आपल्याशींच काय पुटपुटतां त्या ! मला नाहीं का सांगत ?

चतुरिका—पण तुझें आटपलें का ? का वर मिळेपर्यंत गौरीसारखी तूं सुद्धां इथेंच तप करीत बसणार ?

महाश्वेता—बरें बरें, पुरे आतां; पण ' कादंबरीचा आणि ' असें कायसेसें बोलत होतां, तें काय ?

चतुरिका--दुसरें कांहीं नाहीं. कादंबरीच्या लयाचा मुहूर्त ठरला असें ही सांगत होती.

महाश्वेता--तसें तर कधीं व्हायचें नाहीं. पण तो लतामंडप पाहिलासना ! किती गार दिसतो आहे ! मला वाटतें त्यांतच दिवसभर जाऊन बसावें.

चतुरिका--महाश्वेते, जरा दम धर; ह्मणजे दिवसभरचसें काय, पण रात्रभर सुद्धां या लतामंडपांत बसायला सांपडेल बरें का. मग इकडे कधीं येतील तें आम्हाला कळवायची सुद्धां नाहींस. तुला नाहीं हो. मीं आपलें असैच एका माणसाला म्हटलें.

महाश्वेता--(रागानें) हेंग काय तुझें ! थटा थटा म्हणजे करावी किती मेली ! चला तुमच्या बरोबर बोलतच नाहीं. मी आपली एकटीच मौज पाहीन. (जाते.)

चतुरिका--महाश्वेते, एकटी जातेस; पण संभाळ हो. या वनांत कामदेव फिरत असतो म्हणून सांगतात. तो तुला रतिच समजून घेऊन गेला, तर आम्ही कांहीं सोडवायला यायच्या नाहींग वाई !

तरलिका--अगवाई ! खरेंच गेल्या या. चला वाई, त्यांना शोधून काढलें पाहिजे. नाहीं तर त्या एकट्याच जातील आईसाहेबांकडे; म्हणजे मग झालें. उपवर झालेल्या मुलीला एकटी कशी सोडलीत, म्हणून आम्हांलाच रागें भरून घ्यावें लागेल.

चतुरिका--हो, खरेंच. तर मग तूं अशी इकडून पहात जा, आणि मी त्या केतकीच्या वनाकडून जातें.

(दोघी जातात.)

महाश्वेता--(पुढें येऊन) काय लयाड तरी ही चतुरिका ! ह्मणे कादंबरीच्या लयाचा मुहूर्त ठरला ! आणि ह्मणे या वनांत कामदेव फिरत असतो ! बरेंच झालें. पहायला तरी सांपडेल. मला आतां दोघीजणी शोध शोध शोधतील. आणि तंवर मी इथली शोभा पाहीन. (फिरतां फिरतां मध्यें वास घेऊन आनंदानें) अगवाई !

संगीत शापसंभ्रम नाटक.

पद्य. चाल-व्यर्थ अम्हीं अबला.

मधुर किती ॥ कुसुमगंध सुटला ॥ धृ० ॥

त्या लोभें हे मधुकर पळती ॥ गुंजारव उटला ॥ १ ॥

सकल फुलांचा परिमल सारा ॥ काय एकवटला ॥ २ ॥

साच असावा सुरलोकींचा ॥ भूवरि हा कुटला ॥ ३ ॥

कुणीकडून येतो बरें हा सुगंध ! हे भ्रमर धांवताहेत, यांच्या-
च मागून जावें म्हणजे समजेल. (जातां जातां एकदम च-
पापून) अगचाई ! हे कोण या वनांत ? चतुरिकेनें या वनांत
कामदेव फिरत अरातो म्हणून सांगितलें, तो तर नसेलना हा ?
(पाहून) होय तोच. एकण मदनासारखा सुंदर या त्रिजगतांत
कुणी नाही ह्मणतात तें खरें, पण एक शंका येते चाई.

पद्य. चाल-तव मानस कैसें काय.

हा काम ह्मणूं तरी त्यास ॥ जाळी शिव कोपुनी ॥

तत्तनुचा होय विनाश ॥ ऐसें वदती जनीं ॥

मग कोण असावा हा ? समजलें.

स्मरमित्र वसंतचि खास ॥ विरहें मनिं पोलुनी ॥ चाल ॥

जटाभार शिरिं करीं कमंडलु वल्कल करि परिधान हा,

अक्षमाल धरि वनीं संचरे ॥ यौवनरूपनिधान ॥ मुनिचें

व्रत पाळुनी ॥ १ ॥

पण मी अशी भांवावल्यासारखी काय झालें ! हा इकडेच आला.
(वेली आड होते. पुंडरीक बाहेर येतो.)

पुंडरीक—आज चतुर्दशी ह्मणून कैलासनाथाच्या पूजना-
साठीं माझ्या मित्रासहवर्तमान मी नंदनवनाजवळून या भूलो-
कास येत असतां,

पद्य. चाल-ठाऊक मजला असे ऋषीचें.

नंदनवनदेवीनें माझा आदर बहु करुनी ॥ प्रशंसिलें मम

रूप किती हें गौरववचनांनीं ॥ १ ॥ कोमल हस्तें नव-

मंजिरि ही मजला अर्पनी ॥ वदे करावा प्रसाद जेना

भूषण हें कार्नी ॥ २ ॥ परिचय नव्हता अशा स्तुतीचा,
यास्तव तेथोनी ॥ अधोवदन मी पुढें चाललों लज्जित
होवोनी ॥ ३ ॥

नंतर कर्पिंजलानें ही मंजिरी तिच्यापासून घेऊन मी नको नको
ह्मणत असतां, मोठ्या आग्रहानें माझ्या कानावर ठेवली. त्या क्ष-
णापासून माझ्या मनांत कांहीं अपूर्व उत्सुकता उत्पन्न झाली, याचें
कारण काय ? (किंचित् विचार करून) असो; माझा मित्र पूजेक-
रितां पुष्पें वेंचित आहे, तोंपर्यंत कधीं न पाहिलेला हा रम्य वनप्र-
देश तरी अवलोकन करावा. (इकडे तिकडे फिरूं लागतो.)

महाश्वेता—हा मदनही नव्हे आणि वसंतही नव्हे. त्या दोघांना-
ही लाजविणारा हा कोणी ऋषिपुत्र दिसतो. देवा ! या सर्वांगसुंदराला,
अशा वयांत हे वनवासाचे कष्ट कसे आवडत असतील कोण जाणें.
(त्याकडे पहात रहाते.)

पुंडरीक—अहाहा ! या वनांत काय सर्वत्र आनंदीआनंद भरून
राहिला आहे !

पद्य. चाल—आजवरी नृपति बहु झाले.

मधुमत्त मधुप हे भ्रमती ॥ गुंजारव मंजुळ करिती ॥ म-
धुप हे ॥ संतुष्ट कोकिला चिर्नी ॥ पंचमस्वर्नी या गा-
ती ॥ कोकिला ॥ किती मंद पवन वाहाती ॥ दश दि-
शा सौरभें भरती ॥ पवन हे ॥ चाल ॥ सदनचि भासे
हें मदनाचें ॥ रतिसंगें तो सर्वदां वर्नी या वसतो ॥ ये-
थेंचि चाप सजवीतो ॥ मग जर्जर तरुणां करितो ॥
चाल ॥ अति शांत मुनीची वृत्ती ॥ नच राहिल येथें
स्थिर ती ॥ १ ॥

एकूण चित्ररथगंधर्वराजानें हें वन निर्माण करून इंद्राच्या नंदन-
वनाचा उपहास केला, यांत संशय नाही. कारण—

साकी.

मधुमासाची मूर्तिमती श्री स्वयें वर्नी या राहे ॥

नंदनवनशोभा ती हीची, केवळ छाया आहे ॥

ऐसें मज गमते ॥ हे मन येथ बहु रमते ॥ १ ॥

महाश्वेता—या मनोहर मुनिकुमारावर अशी निश्चल दृष्टि लावणें हें कांहीं चांगलें नव्हे. (तोंड वळवून) अगवाई, इकडे सुद्धां कुमारच दिसतो. ठीकच आहे. एकदां हृदयमंदिरांत शिरल्यावर दृष्टि वळवून काय होणार ! इथून जावें ह्मटलें तर हा मार्गावर उभा आहे. आतां ! बरे हा गेल्यावरच जावें ह्मणजे झालें.

पुंडरीक—परस्परांच्या ईर्ष्येनें विस्तार पावणारे हे वृक्ष, आणि यांच्यावर स्वच्छंद आरोहण करणाऱ्या या लतिका पाहून असा भास होतो, कीं—

पद्य. चाल—वसंतीं बघुनि मेनकेला.

हे तरु कामीजन असती ॥ करावया वनविहार दारांसह
वनिं या येती ॥ पुष्पित लतिका नवयुवती ॥ कोमल शा-
खाकरीं तयांना आलिंगन देती ॥ स्थळिं या निर्जन ए-
कांतीं ॥ परस्परें चिरविलाससुख हे निर्भय अनुभवित्ती ॥१॥

हे तरुच काय, पण येथील पशुपक्षी सुद्धां आपापल्या कामि-
नींसह आनंदांत निमग्न आहेत. मात्र,

अंजनीगीत.

प्रियेराहित हा हरिण वैसला ॥ वाटे चितीं करि शोकाला ॥
स्त्रीवांचुनि तो मोर एकला ॥ विधुरापरि दिसतो ॥ १ ॥

(पाहून) ही पहा मयूरी चेतांच हा कसा नाचायला लागला !

महाश्वेता—इतका वेळ दृष्टीच स्वाधीन नव्हती; आतां तर माझे मन सुद्धां माझ्या अंकित नाहीसे झालें. त्याच्याजवळ जावें, त्याच्याशीं बोलावें, असें वाटतें. पर्यां चतुरिका सांगत होती त्या-
प्रमाणें हे सगळे मद्दनाचे तर चाळे नसतीलना ! काय वाजलें तें ?
तरलिका आली वाटतें. (पहात उभी रहाते.)

पुंडरीक—

खावाहू पसरून ये ये हणून खुणावीत असतां, ही माधवीलता एक-
दम जाऊन त्याला आलिंगन कां देत नाहीं ! समजलों--

पद्य. चाल--उद्यां वध जातें.

वधू ही बली ॥ मज दिसे संकटीं पडली ॥ ध्रु० ॥ सन्मुख
तरुवर हे बहु असती ॥ यांतुनि कोण करावा स्वपती ॥
नाहीं होत सुनिश्चय चितीं ॥ अशा या काळीं ॥ पाहिजे
सखी कुणि जवळि ॥ १ ॥

आतां ही पुढें काय करते पाहूं बरें. (पहात उभा राहतो.)

महाश्वेता--मदना, हाच कारे तुझा पुरुषार्थ !

पद्य. चाल--बलसागर तुझी वीर शिरोमणी.

अनुपम सुंदर ह्यणुनि लोचनीं भरली ही मूर्ती ॥
छिद्र पाहुनी हेंच धांवसी कांरे मजवरतीं ॥ १ ॥
तयाकडे मन ओढी, अंगें मज उचलुनि धरितीं ॥
धैर्यहि सोडी, अशांत तूंही लोटिशि कां पुढतीं ॥ २ ॥
तनु कांपे ही घर्म दरारे, श्वास उष्ण निघती ॥
अशा संकटीं गांठिशि मजला निघ तुझी रीती ॥ ३ ॥

पुंडरीक--हिच्या मनाचा तर निश्चय झाल्यासारखा दिसतो.
मग अजून कां बरें अनमान करते ? कदाचित् असें असेल.

पद्य. चाल--उद्यां वध जातें.

वर हा आम्रवृक्ष मनिं भरला ॥ परि तो स्वीकारिल कां
मजला ॥ उपजे शंका याची तिजला ॥ अशा या काळीं ॥
पाहिजे सखी कुणि जवळि ॥ १ ॥

एकूण स्त्रियांचें मन फार शंकाखोर असतें, असें म्हणतात तें
खरें. आतां आपणच हिला सखीच्या स्थानीं होऊन हिचा हात
आम्रवृक्षाच्या हातांत द्यावा. (जवळ जाऊन) अग वेडे ! अशा
प्रसंगीं इतकी लज्जा काय उपयोगी बरें ! हा पहा तुला आलिंगन

लागतो. इतक्यांत महाश्वेता चटकन् एकीकडे होऊन उभी रहाते. तिच्याकडे आश्चर्ययुक्त प्रसन्न मुद्रेनें पहात रहातो.)

महाश्वेता--(आनंदानें) हें मीं काय ऐकलें ? मीं का कल्पलतेखालीं उभी आहे, किंवा हा कुमार चिंतामणी आहे, कोण जाणें ! मग आतां आलिंगन घ्यायला उशीर कां करावा ! पण नको. हा कोण, कुठला, हें कांहींच माहीत नसतां इतकी घाई करणें बरें नव्हे.

पुंडरीक--शुभ्र मुक्ताफळाच्या कांतीला दिपविणारी ही कोण चरें सुंदरी ! आणि एकाएकीं या लतेआडून कशी उत्पन्न झाली ! कदाचित् माझ्या स्पर्शानें शापमुक्त होऊन लतेची तर स्त्री झाली नसेल ? पण इतका कुठला माझा पुण्यप्रभाव ! तसें असतें तर ही लतिका अदृश्य झाली असती. तर मग ही कोण असावी ?

पद्य. चाल--अरसिक किती हा शेला.

ही का देवी वनिंची ॥ कीं लक्ष्मी विचरे मधुमासाची
॥ १ ॥ शोभा कुंद फुलांची ॥ कीं मूर्ति असे ही शशि-
किरणांची ॥ २ ॥ सीमा लावण्याची ॥ मज हीच दि-
से विधिकौशल्याची ॥ ३ ॥ माया कीं मदनाची ॥ जी
मोहुनि टाकी मति तरुणांची ॥ ४ ॥

असो; हिलाच विचारावें ह्मणजे कोण ती समजेल. अथवा कशाला विचारा ? कोणीका असेना विचारी ? विषयासक्त जनाप्रमाणें स्त्रीविषयक गोष्टींचा इतका विचार करून माझ्यासारख्या विरक्ताला कोणता लाभ होणार ? तर आतां माझा मित्र चेईपर्यंत आपण अशा रम्यस्थानीं या वृक्षाखालीं बसून परमात्म्याचें ध्यान करावें ह्मणजे इतका वेळ तरी सार्थकीं लागला. (' सच्चिदानंद ' ह्मणून नेत्र मिटून बसून ध्यान करूं लागतो.)

महाश्वेता--(सुस्कारा सोडून) मला पाहतां पाहतां एकाएकीं हा नेत्र मिटून ध्यान करीत बसला ! हे कपट्या मदना !

पद्य. चाल-वैशाखमासि वासंतिक.

बहु शांत दांत विषयविरत तापसी महा ॥
 यावरि मन योजिसि हें न्याय काय हा ॥ ध्रु० ॥
 जरि यासि कळे विव्हल मी कामसायकीं ॥
 उपहास करुनि मानिल ही मूढ पोरकीं ॥
 अथवा मज भस्म करिल शापपावकीं ॥
 जावें हें उचित दिसें एथुनी गृहा ॥ १ ॥

पण हे मुनी ह्मणजे सकलांना पूज्य; तेव्हां यांची समाधि सर-
 ल्यावर यांना नमस्कार करून मग जावें. नाही तर हिनें मला नम-
 स्कार कसा केला नाही ह्मणूनच रागावयाचे.

पुंडरीक—सच्चिदानंदस्वरूपाचें ध्यान करण्याकरितां नेत्र मिटून
 बसलों; परंतु या कुमारीचीच नखशिखांत मनोहर मूर्ति दृष्टिसन्मुख
 उभी राहते. हें काय ! कदाचित् हिचें अद्वितीय लावण्य पाहून या
 नेत्रांची तृप्ति झाली नसेल, ह्मणून असा प्रकार होत असावा. तर
 यांची एकदां तृप्ति करून सोडतां. हो. आह्मां जितेंद्रियांना काय !
 प्रत्यक्ष रति जरी अंकावर येऊन बसली, तरी व्रतभंगाची भीति
 नाही; मग या सुंदरीकडे नुसतें अवलोकन केल्यानें काय होणार ?
 (तिच्याकडे पाहून) अरे हा काय चमत्कार ! ही मघापेक्षांही आतां
 अधिक सुंदर दिसूं लागली !

साकी.

एक कलेनें प्रतिदिनिं वाढे चंद्र शुक्लपक्षींचा ॥
 क्षणोक्षणीं परि वाढत आहे हीच्या सौंदर्याचा ॥
 अद्भुत हें मोठें ॥ पूर्वीं पाहिलें न कोटें ॥ १ ॥

अहाहा ! अशी स्त्री दृष्टिसन्मुख असतां ज्यांचा मनोनिग्रह ढळत
 नाही, तेच खरे निग्रही. किती शुभ कांति ! काय सौंदर्य ! काय
 तारुण्याचें तेज ! हे भूलोका, धन्य आहेस तूं ! (आनंदानें तिच्या-
 कडे पहात डोलूं लागतो.)

महाश्वेता—नमस्कार करून जावं हटलें; पण यांचें हें डुलणें पाहून पुनः रहावेसें वाटतें.

पुंडरीक—(एकदम) शिव शिव ! शांतं पापं ! शांतं पापं ! मी काय करतां हें ! कुणीकडे चाललों ? वास्तविक ह्मणजे—

दिंडी.

ग्राम्यविषयीं मग्न जे नर तयांचें ॥ स्त्रीस वधतां मन लुब्ध
व्हावयाचें ॥ परी असतां तापसी ब्रह्मचारी ॥ मूढ झालों
मी केंवि या विचारीं ॥ १ ॥

हे उच्छृंखळ मना ! परत मार्गे, तुझा हा मार्ग नव्हे. (नेत्र मि-
टून ' शिवोहं, शिवोहं, शिवः केवलोहम् ' असा त्रिवार जप करून)
असो. मन तर आवरून घेतलेंच. पण नेत्रांप्रमाणें कर्णांची जर एक-
वार तृप्ति होईल, तर पुनः या सुंदरीचें स्मरणसुद्धां केलें नसतें. पण
भाषणप्रसंग घडल्याशिवाय हा योग कसा जुळून यावा, पण ती क-
ल्पनाच नको. कारण—

पद्य. चाल—' नाहीं कोणीही हुंगीलें '.

पाहीलें मी नुसतें इजला ॥ होता मोह मनावरि पडला ॥
आतां भाषण करिनि जरी मी ॥ वाटे लीनचि होइन
कार्मी ॥ १ ॥

महाश्वेता—(स्वगत) एकदां आनंदाचें डुलणें आणि एकदां
कोपाची मुद्रा, हें काय बाई ! तें कांहीं नव्हे; जावेंच आतां. (जवळ
जाऊन) भगवन्, मी नमस्कार करतें.

पुंडरीक—(आनंदानें) अभीष्टमस्तु ! अभीष्टमस्तु ! (स्वगत)
नमस्कार करतांना हिनें आपला पदर सरसावला, त्याचा वारा अं-
गाला लागून जर मला इतका आनंद होतो, तर प्रत्यक्ष हिच्या अं-
गस्पर्शानें किती होईल ! भाषण तरी किती मंजूळ ! ' मी नमस्कार
करतें ! ' किती मधुर ! (प्रकाश) सुंदरी, इतकी दूर कां ? जवळ
येऊन पुनः कांहीं तरी बोल. (स्वगत) हे कुसुमायुधा, तुझी शक्ति

अतर्क्य आहे. मी सर्वस्वी तुझा किंकर झालों. आतां माझ्यानें धीर धरवत नाहीं. (उठून प्रकाश) हे शुभांगि !

पद्य. चाल--हे मना सोड कल्पना.

ये अशी ॥ वैस मजसरासिं ॥ उगिच कां भीसि ॥ नाहिं
कुणि दुसरें ॥ दे सोडुनि अवधी शंका विवाधरे ॥ १ ॥

(तिला धरणार, इतक्यांत आंतून त्याचा मित्र कर्पिंजल ' मि-
त्रा पुंडरीका ' ह्मणून हाक मारतो. ती ऐकतांच दचकून).
अरे अरे घात झाला ! हा सर्व प्रकार माझ्या मित्रानें चोरून पाहि-
ला वाटतें. आतां येथें राहून सोय नाहीं. या वृक्षाआड जाऊन ल-
पावें. पुढें काय होईल तें होवो. सुंदरी, माझा-पण हा आलाच.
(असें ह्मणून पळत जातो.)

कर्पिंजल--(बाहेर येऊन) मित्रा पुंडरीका ! पुंडरीका !
ओ देत नाहीं ! कुठे गेला बरें ? (महाश्वेतास) हे कल्याणी,
तूं एक तरुण, रूपवान, कर्णावर पुष्पमंजरी ठेवलेला असा मुनिकु-
मार येथें पाहिलास का ?

महाश्वेता--होय भगवन्. त्यांच्या पुण्यकारक दर्शनानें मी प-
वित्र झालें. नुकतेच ते या लतेआडून गेले. हा पहा त्यांचा कमंडलु
इथेंच आहे.

पुंडरीक--(आडून) हरहर ! सर्वस्वीं फसलों. गडबडींत तो मा-
झा कमंडलु तिथेंच राहिला.

महाश्वेता--पण भगवन्, केवळ कौतुकानें मी आपणांस कांहीं
विचारतें, तेवढें सांगून माझ्यावर अनुग्रह करावा.

कर्पिंजल--(स्वगत) कमंडलु ठेवून गेला आहे, तेव्हां परत
येईलच. (प्रकाश) बाई, खुशाल विचार.

महाश्वेता--दुसरें कांहीं नाहीं. ज्यांचा आपण शोध करीत
आहां ते कोण ?

कर्पिंजल--एक, स्वर्गलोकीं वास करणारे, त्रिभुवनविख्यात.
सकलवंद्य असे अतिरूपवान् श्वेतकेतु ह्मणून तपोनिधि मुनि आहेत.

ते एके दिवशीं पूजेसाठीं कमलें आणण्याकरितां मंदाकिनी नदींत उतरले असतां, असा चमत्कार झाला कीं--

पद्य. चाल-मी कुमार तीहि कुमारी.

पुंडरीककमलावरतीं कमलाश्री वसली होती ॥ पाहिलें तिनें त्या मुनिला, तद्रूपीं मोहित हो ती ॥ अवलोकन-मात्रें तीची संगेच्छा झाली पुरती ॥ चाल ॥ तिजपासुनि सुत जो झाला ॥ मुनिहस्तिं तिनें तो दिधला ॥ स्वाश्रमींच वाढवि त्याला ॥ पुंडरीकनामें ख्याति ॥ चाल ॥ सहक-ला सकलही विद्या ॥ प्राप्त यास झाल्या असती ॥

तो हा माझा मित्र पुंडरीक आणि हा त्याचा वृत्तांत मीं तुला संक्षेपानें सांगितला.

महाश्वेता--या मुलीवर राग करणार नाहीं, तर त्यांच्या कर्णावर जी पुष्पमंजिरी आहे, ती कोणत्या वृक्षाची, एवढें विचारीन ह्मणतें. कारण, तिचा सुवास अपूर्व असून फारच मधुर आहे.

पुंडरीक--(स्वगत) माझ्या मित्राला माझ्याविषयीं कांहीं शंका आली नाहीसं दिसतें. नाहीं तर तो तिच्याशीं इतक्या शांतपणानें कुठला बोलायला ! मग जावें तर आतां पुढें. पण-

कर्पिंजल--तुझी अतिशय उत्कंठा दिसते, ह्मणून सांगतो.

साक्षी.

सुरतरुची ती कुसुममंजिरी नंदनवनदेवीजें ॥

पुंडरिकानें स्वीकारावी ह्मणुनि दिली प्रेमानें ॥

श्रवणीं ठेवाया ॥ रूपा भूषण साजाया ॥ १ ॥

महाश्वेता--ह्मणूनच इतका अलौकिक सुवास बरें !

पुंडरीक--(स्वगत) ही संधी बरी आहे. (पुढें येऊन) हे कुमारिके, तुला या मंजिरीचा सुवास फार आवडलासा दिसतो. तेव्हां हा हिचा भाग्योद्दयच समजायचा. ही घे. तुझ्या कर्णावर ठेवतो. (कानावर ठेवीत असतां कामातुर होतो. त्याच्या डोळ्या हातांतून स्फटिकमाळ गळून पडते. ती महाश्वेता त्याला नकळत घेते.)

कपिंजल—(साश्चर्य स्वगत) अरे, हा तर कामातुराप्रमाणें चंचल झाला. ती पहा हातांतली स्फटिकमाळसुद्धां गळून पडली, आणि ती तिनें उचलून घेतली. हीं दोघेंही परस्परांवर अनुस्क झालीं, यांत संशय नाही. (आंतून ' ताईसाहेब ' असा शब्द येतो.)

महाश्वेता—(दचकून) अगबाई, तरलिका आली वाटते.

तरलिका—(बाहेर येऊन) ताईसाहेब ! हें का रुसणें कीं फुगणें ? ह्मणावें तरी काय याला ! मी शोधून शोधून दमलें. शेवटीं सरोवरावर गेलें, तेथेंही तुम्ही नाहीत. ' तिला एकटीला कशी सोडून आलीस ' ह्मणून आईसाहेब किती रागें भरल्या ! आतां तरी चला लवकर. त्या काळजी करीत बसल्या आहेत.

महाश्वेता—खरेंच का ? चल तर. (स्वगत) प्रेमाची खूण ह्मणून त्यानें ही स्फटिकमाळ मित्राला नकळत हळूच माझ्या हातांत टाकली. ती आधीं कंठांत घालावी. (तसें करून) चल, तरलिके.

कपिंजल—(स्वगत) वरें झालें; अनायासें पीडा टळली.

पुंडरीक—पण हे शुभांगि—(ती जाते. तिच्या मागून जाऊं लागतो.)

कपिंजल—हां ! (त्यास आडवून रागानें) पुंडरीका ! तूं मोठा वैराग्यशील, विषयद्वेषा, मनोनिग्रही असा असून काय निंद्य प्रकार आरंभला आहेस हा ! वाः !

पद्य. चाल—वाहवा थोर तूं भूपाला.

धैर्य कुटें तव, इंद्रियनिग्रह, ब्रह्मचर्य तें कोटें ॥ उपदेशहि ते गुरुचे विसरासि, नवल वाटतें मोटें ॥ छे हा मार्ग नव्हे वरवा ॥ करिसि न धर्माची परवा ॥ १ ॥ निष्फल झाली कां ती प्रज्ञा, ज्ञानहि फुकटाचि गेलें ॥ अर्थ कोणता शास्त्राभ्यासीं, काय तपानें केलें ॥ ज्ञाते तुज-सम जरि फसती ॥ जाणुनि विषयपंक्ति पडती ॥ २ ॥

पुंडरीक—(स्वगत) यानें खरा प्रकार जाणला नाही असें मीं ह्मटलें, पण माझा तर्क चुकला. आतां याला काय सांगावें ?

(प्रकाश) मित्रा कर्पिंजला, तूं भलभलत्या शंका घेऊन मला व्यर्थ दूपण देतोस; पण माझ्या हातून असें झालें काय तें तरी सांग.

कर्पिंजल--(रागानें) झालें काय ! अरे कामांधा ! त्या पोर-
टानें तुझी स्फटिकमाळ नेली ती तुला दिसली नाहीच. आतां हृदय
घेऊन चालली आहे तें तरी आवरून धर.

पुंडरीक--माझी स्फटिकमाळ तिनें घेतली ! (नाहीशी पाहून
लटका आवेश आणून) मला नकळत तिनें माझी माळ नेली का ?
पहातों कशी घेऊन जाते ती. (ती गेली त्या दिशेकडे वळून स्वगत)
सुंदरी, इतका वेळ तुझ्या मुखचुंबनाकरितां माझ्या अधरांचें स्फुरण
होत होतें, तेंच आतां कोपाचें असें दाखवितों; पण चतुर असलीस
तर खरें मर्म ओळखशील. (प्रकाश) कायग ए उन्मत्ते, माझी
स्फटिकमाळ चोरून घेऊन चालली आहेस, पण संभाळ. ती आ-
णून दिल्यावांचून एक पाऊल पुढें टाकशील तर शापून दग्ध करीन.
आण, आण कुठें आहे ती.

तरलिका--(घाबरून) तार्इसाहेच, हे आपल्यालाच उद्देशून
बोलतात का ? कुठें आहे ती माळ ! अपराध झाला, क्षमा करा,
हणून ती अगोदरच नेऊन द्या कशी.

महाश्वेता--(स्वगत) पूर्वीच्या रुतीवरून हा कोप कांहीं खरा
दिसत नाही. मित्राची समजूत करण्यापुरताच दिसतो. पण मागि-
तली त्या अर्थीं दिलीच पाहिजे. (स्फटिकमाळ हणून गळ्यांतील
मोत्यांचा हार काढून त्याच्यापार्शीं परत घेऊन) ही घ्यावी भगवन्
आपली स्फटिकमाळ (त्याच्या हातांत टाकते.) आणि माझ्या
अपराधाची मला क्षमा करावी. (असें हणून जाते.)

पुंडरीक--(स्वगत) प्रिये, मींच तुझी क्षमा मागावी; पण
काय करूं ? (मित्राकडे वळून प्रकाश) काय मायावी पहा. माझ्या
हातांतली माळ चोरून घेतलीन् आणि म्हणते अपराधाची क्षमा करा !
मित्रा कर्पिंजला, आतां तर झालें. ही आणली पहा स्फटिकमाळ.

कर्पिंजल--(पाहून संतापानें) काय ! ही स्फटिकमाळ !

दिंडी.

अंध झालों वाटतें का तुला मी ॥ काय मानिसि तूं
जसा मीहि कामी ॥ अरे मूढा हा हार, माळ नेहे ॥
दृष्टि उघडुनि करिं काय नीट पाहे ॥ १ ॥

पुंडरीक—(पाहून लज्जेनें मान खालीं घालून स्वगत) अरे
अरे ! खराच हार हा ! हें कसें झालें ? माझे हृदय चोरायचें तें
चोरून, तिनें मला असें फसवायचें तरी नव्हतें. (प्रकाश) मित्रा,
तुला खरेच सांगतो—हें पहा—तसें नव्हे—ती मी—

कर्पिंजल—चल, बोलूं नकोस.

अनुष्टुप्.

विचारशून्या कामांधा ॥ धर्ममार्गपराङ्मुखा ॥
दुराचारा भ्रष्टचित्ता ॥ नको संबंध यापुढें ॥ १ ॥

(रागानें निघून जातो.)

पुंडरीक—(कांहीं वेळानें वर पाहून) मला वाटलें हा जायचा
नाहीं; पण खराच गेला. त्याला आडवावे असें एकदां मनांत आलें;
परंतु भीतीमुळे धैर्यच होईना. त्यानें कोप करावा अशी माझ्या हातून
कृति झाली खरी, पण मी तरी काय करूं ? माझे मन काममोहित
झालेलें; आणि हे माझे आशाळभूत नेत्र लावण्यरसाचें प्राशन करण्यांत
गुंतलेले; अशा प्रसंगीं तिनें माझ्या हातांत काय टाकलें हें मला-
सुद्धां समजलें नाहीं, त्यांत माझा दोष कीं तिच्या लावण्याचा दोष
बरे ? तिनें तरी माझी भिकार स्फटिकांची माळ घेऊन हा बहुमो-
लाचा मुक्ताहार मला कां दिला असता ? मी तिच्या रूपावर मोहित
झालों, तशी ती माझ्यावर मोहित झाली म्हणावें तर—

साकी.

आश्रमवासी कंदफलाशन अरसिक मुनि मी कोठें ॥
सुखलालित बहु रसिक चतुर ती मदनमंजिरी कोठें ॥
कैसी मजवरतीं ॥ मोहित व्हावी रमणी ती ॥ १ ॥

(विचार करून) बरे तसें न म्हणावें तर

पद्य. चल—काय मला भूल पडली.

मित्रा मम जन्मकथा पुशिलि कां तिनें ॥
 श्रवण करी सर्व कशी तृषितशा मनें ॥ ध्रु० ॥
 एकलि मजजवळि उभी केंवि राहिली ॥
 कर गाला लागतांचि मधुर हांसली ॥
 निघतां मजवरुनि वळें दृष्टि काढिली ॥
 प्रकट करी आत्मभाव अन्य रीतिनें ॥ १ ॥

यावरून तिचें मन माझ्यावर जडलें यांत संशय नाही. पण
 जडून उपयोग काय ?

अंजनीगीत.

नांव तिचेचें टावें नाही ॥ जनक कोण वा जननी तेंही ॥
 वसे नित्य ती कवण्या टायीं ॥ कांहिंच मज नकळे ॥ १ ॥
 माझी तर सांप्रत अशी अवस्था झाली आहे कीं—

पद्य—' वदनीं घर्मजलाला ' धुमाळी.

श्रवणीं शब्द तिचे ते ॥ नयनिंहि मज ती दिसते ॥
 तीच हृदयिं या वसते ॥ हा स्पर्श कर गालातें ॥ १ ॥

पण इतकें असून सर्वांगाचा संताप मात्र जास्त वाढत चालला आहे. (विचार करून) अशा स्थितींत तिचा शोध लावावा कसा ? तिच्या सखीच्या बोलण्यावरून ती सुंदरी आपल्या आईवरोवर या अच्छोदसरोवरावर स्नानार्थ आलेली असावी असें दिसतें. तर या पुष्परे-
 णूंवर तिच्या पदकमलांच्या मुद्रा उमटल्या आहेत, यांच्या अनुरोधानें जावें; ह्मणजे कदाचित् तिचा कांहीं शोध लागेल. (जातां जातां) एवढ्याशा अल्पकाळांत माझ्या मनोवृत्तींत किती अंतर पडलें पहा.—

साकी.

निराकार त्या निर्गुणरूपा बहु दिन धुंडित होतों ॥
 सगुण अशी साकार सुंदरी दिसतां छंद सुटे तो ॥
 लाभे जरि मजला ॥ मानिन मुक्तिलाभ घडला ॥ १ ॥

(जातो.)

अंक २ रा.

प्रवेश १ ला.

स्थळ—अच्छोदसरोवराजवळील वनप्रदेश.

कपिंजल—(संचित प्रवेश करून) माझ्यासारख्या उदासीना-
लासुद्धां हा मित्रविरह इतकी पीडा देतो, मग प्रापंचिकांची काय
दशा होत असेल? एकूण प्रियवस्तूची वास्तविक योग्यता तिचा वि-
रह झाल्यावांचून कळत नाहीं हेंच खरें. बालपणापासून पुंडरीकाचा
आणि माझा एक क्षणभरही विरह झाला नसल्यामुळे मला आज
अगदीं चैन पडत नाहीं. माझा प्राण बाहेर गेला आणि हें शरीर
त्याला शोधित वनांत चोहोंकडे भ्रमण करीत आहे, असें वाटतें.
कुठें गेला असावा बरें?

पद्य. चाल—साध्य नसे मुनिकन्या.

कामें मोहित केला ॥ नकळे का त्या कन्येमागुनि गलो
॥ ध्रु० ॥ कीं भेटना मजलागोनी ॥ शोधितसे कीं मज-
ला विपिनीं ॥ किंवा कोपें मज सोडोनी ॥ जाय कुठें, का
रुसला ॥ कवण्या स्थाळ मीं पाहु तयाला ॥ १ ॥

पुंडरीका ! पुंडरीका ! मीं तुजवर कोप केला, त्याची मला क्षमा
कर, आणि त्वरित येऊन मजला आलिंगन दे. पण तो आहे कुठें ?
(पुढें जातो.) जसजशी माझ्या मनाची निराशा होते, तसतशा
मित्राविषयीं भलभलत्यां कल्पना मनांत येतात. लज्जेमुळे तो प्राण-
त्याग करायला सुद्धां चुकायचा नाहीं. (पाहून) हा मी अगदीं स-
रोवराच्या कांठीं आलों. कदाचित् त्या कन्येमागून येथपर्यंत आला
असेल, आणि ती सखीचरोचर घरीं गेली असें पाहून इथेंच कुठें नि-
राशा होऊन बसला असेल. हीं पुढें एक लतेची निविड जाळी दि-
सते तीं पाहूं बरें. (जवळ जाऊन पाहून आनंदानें) तो पहा मा-
झा मित्र ! छे पण नव्हे. हा कुणी निस्तेज तापसी असावा. (न्याहा-

कून) माझ्या दृष्टीला भुरळ तर पडली नाही ! माझा मित्रच हा ! शिव शिव ! काय दशा झाली याची ! हा सर्व त्या दुष्ट मदनाचा खेळ दिसतो.

पद्य.—‘ लाल झालि कंपानं. ’ धुमाळी.

गार अशा या लतामंडपीं स्फटिकशिलेवरि हा वसला ॥
केवळ भासे चित्र कोरिलें समाधिस्थ कीं निजलेला ॥१॥
निश्चल दिसतो जरि बाहेरीं शीलापासुनि बहु चळला ॥
शून्यहृदय वरकांतीं वाटे मानसिं चिंती दयितेला ॥ २ ॥
बोलेना तरि सांगे स्थिति ही आंतिल दुःसह पीडिला ॥
उरःस्थळावरि हार धरोनी गाळितसे किति अश्रुजला ॥३॥

हा अधमा मन्मथा, शंकरांनीं तुझा देह दग्ध केला, त्याचरोवर तुझी निर्दयता कशी दग्ध झाली नाही, याचें मला आश्चर्य वाटतें. अरे, हरिणाप्रमाणें या सरळ स्वभावाच्या मुनिकुमारानें तुझा असा काय अपराध केला होता बरें ! समजलों. तुझा शत्रु जो कैलासनाथ, त्याच्या पूजनाकरितां हा जात होता, हें तुला सहन न होऊन याच्यावर असा अकस्मात् घाला घातलास; पण तुझ्याकडे तरी काय दोष ! तुझें कर्म तूं केलेंस. मला हेंच नवल वाटतें, कीं—

दिंडी.

धैर्यानिधि जो तापसी ज्ञानराशी ॥

दास केलें मन्मथें कंवि त्यासी ॥

अथवा नवल कसलें ?

थोर ह्मणती अनुभवं तेंचि साचें ॥

कटिण तरुणाचें शील टिकायाचें ॥ १ ॥

बरें, महाश्वेते, स्त्रिया ह्मणजे स्वभावसिद्ध कोमल मनाच्या असतात; ह्मणून तुला तरी कांहीं दया यायची होती ! माझ्या भोळसर मित्रावर तूं आपल्या तीव्र नेत्रकटाक्षांचा वर्षाव कसा केलास ? हर हर ! मित्रा पुंडरीका ! काय ही तुझी स्थिति झाली ! (जवळ जाऊन वेलीच्या पानानें त्याला वारा घालूं लागतो.)

पुंडरीक--छे, छे ! प्रिये महाश्वेते, तुला इतके श्रम--(कर्पिंजल) आहे असें पाहून) हाय हाय ! मदना, कायरे हा माझा उपहास चालविला आहेस !

कर्पिंजल--(त्याच्याजवळ बसून खांद्यावर हात ठेवून) मित्रा पुंडरीका ! महाश्वेता कोण ! आणि हे काय आरंभलें आहेस तूं ?

पुंडरीक--दैव माझे ! कर्पिंजला, तुला सर्व वृत्तांत कळला असून, केवळ मला लाजविण्याकरितां ' हे काय ' म्हणून काय विचारतोस ?

कर्पिंजल--सर्व वृत्तांत मीं अंतर्ज्ञानानें जाणला आहे; पण तुला इतकें विचारतों कीं--

पद्य. चाल-गंगानदि ती सागर सोडुनी.

सांग गुरुंनीं हेंच तुला का धर्मशास्त्र पढवीलें ॥

तपःसिद्धिचें साधन खासें हेंचि तुला का दिसलें ॥ १ ॥

याच युक्तिनें मोक्षलांभ हें रहस्य कोणीं कथिलें ॥

यमनियमाचें तंत्र एक हें, काय तुझ्या मनिं भरलें ॥ २ ॥

साधु निंदिती ज्या कृत्याला तेंचि कसें तुज रुचलें ॥

जागृतपणिं तव विवेकधन तें सांग कुणींरे लुटिलें ॥ ३ ॥

सांग. बोलत कां नाहीस ? दुसरें असें विचारतों, कीं केवळ प्राकृत लोक, अज्ञानामुळे ज्या मार्गाचा अवलंब करितात, त्याचें चिंतन करणें सुद्धां तुझ्यासारख्या सच्छील ज्ञानसंपन्नाला महापाप होय; असें असतां तोच मार्ग तूं आक्रमूं लागलास, तेव्हां तुला काय म्हणावें ! यापासून कांहीं सुखाचा लाभ होईल असें वाटत असेल, तर तशी कल्पनासुद्धां मनांत आणूं नकोस. असल्या नराची योग्यता किती कमी होते समजलास !

पद्य.--' प्रतिकूल होईल कैसा.' त्रिवट.

महामूढ ऐसें म्हणती जाणते तयाला ॥ दुःखरूप विष-

यामार्जी मग जो जहाला ॥ ध्रु० ॥ धर्म हाचि जाणुनि

पोषी वल्लि जो विषाची ॥ खड्गलतेला जो मानी माल

पंकजांची ॥ हस्तिदंत उपडी धरुनी भ्रांति मृणालाची ॥
रत्न ह्यणुनि हातीं घे जो लाल इंगळाला ॥ १ ॥

पुंडरीक--(गव्यास मिठी मारून) मित्रा,

पद्य. ' शैवालें युक्त जैसे ' -त्रिताल.

जें जें तूं बोलशी तें मजला का श्रुत नसे ॥
परि त्याचें काय आतां, मज भरलें स्मरपिसें ॥
जाणसि तूं, इंद्रियांचें चालक हें मन असे ॥
स्वाधिन तें पूर्ण झालें मदनाच्या, करुं कसें ॥ १ ॥

कपिंजल—पुंडरीका, तुझ्यासारख्याचें मन त्या मदनाच्या
स्वाधीन ! हे शब्द तरी कसे उच्चारतोस ?

पद्य. ' निग्रहानुग्रहिं दक्ष.'-झंपा.

असा कोणरे मदन तो, वारि त्यातें ॥ काय भीसी तथा
पामरातें ॥ ध्रु० ॥ स्वैरगति धांवतीं इंद्रियें हीं तुझीं ।
जेंवि वर्षानदी पात्र फुटतां ॥ संयमें वश करी त्यांसि,
विधाग्रळें । शांतवी क्षोभल्या मानसातें ॥ टाडका तुज
असे विषयपरिणाम तो । वांचिशी काय मग सेवुनी
त्या ॥ जाय दीपावरी अग्निकीटक जसा ॥ तेंवि ही
कृति दिसे स्पष्ट मातें ॥

पुंडरीक--मित्रा कपिंजला, तूं ह्यणतोस हें योग्यच आहे,
कारण--

पद्य. ' अष्टमूर्ति परमेश. '-धुमाळी.

त्या मदनानें नाहिं वेधिलें तीव्र शरीं तुजसी ॥
ह्यणुनि कथिसि या उपदेशाच्या लांब कथा मजसी ॥
जो नर पाहे, एके, जाणे, सदसज्जेदातें ॥
तोचि एकला पात्र असे उपदेश घ्यावयातें ॥
परंतु झालों अंध बधिर मी, ज्ञानहि गेलें तें ॥
हितबोधाचा काळ लोटला करि मग शिणसी ॥ १ ॥

कर्पिंजल--शेवटीं तुझ्या मतानें मीच महामूर्ख ठरलों तर !
अस्तु. हा चाललों मी. तुझा मार्ग तुला सुखप्रद होवो. (जाऊं
लागतो.)

पुंडरीक--छे, छे ! मित्रा, माझ्यावर असा कोप करूं नकोस.

पद्य--'कांते फार तुला मजसाठीं'—दीपचंदी.

कोण जर्गी या तुजविण दुसरा मज विश्वासाचा मित्र ॥

जिवाचा कोण दुजारे आश्रय शोधूं अन्य कुणाचा ॥ धृ० ॥

दुःख निवेदूं कोणापाशीं ॥ कोण संकटीं स्नेही मजसीं ॥

घालुनि पोटीं अपराधातें, कोण करिलरे बोध हिताचा ॥१॥

मित्रा, केवळ सांप्रतच्या दुःखदायक स्थितीमुळे माझ्या मुखांतून
असे उद्गार निघाले. हें पहा—

प्रलयकालच्या प्रखररवीपरि काम ताप देई ॥

अंगें शिजतीं, हृदय कढतसें, दृष्टि शुष्क होई ॥

शरीर जळतें, काय करूंरे, धैर्य नुरे कांहीं ॥

प्राणमित्र तूं असतां मजवरि रुष्ट कसा होशी ॥ २ ॥

(एकाएकीं विव्हाळ होऊन पडतो.)

कर्पिंजल--(त्याला सांवरून) अरे अरे ! प्रबल संतापानें या-
ला मूर्च्छा आली. (कदलीदलानें वारा घालतो.) ही स्थिति फार
विकोपाला पोहोंचली. व्यर्थ मी उपदेश करण्याच्या नादीं लागलों.
आतां याचा हा मदनज्वर कसा कमी होणार ? याला खरी गुणकारी
औषधी एक ह्मणजे गंधर्वकन्या महाश्वेता. पण ती कशी प्राप्त व्हावी !
असो; या कामीं कालक्षेप करून उपयोग नाही. प्रसंगीं कशाही उपायांची
योजना करून मित्राचे प्राण राखावेत असें शास्त्र आहे. हा कदाचित्
जाऊं यायचा नाही. ह्मणून याला कांहीं तरी कारण सांगून आपण
आतां महाश्वेतेकडे जावें; आणि तिची प्रार्थना करून पहावी. दुस-
रा मार्ग नाही. मित्रा, सावध हो.

पुंडरीक--(कांहीं वेळानें) मित्रा, माझे प्राण व्याकुळ झालेरे ;

मला वांचाव आतां.

कर्पिंजल--भिऊं नकोस. (स्वगत) अहा ! ही युक्ती बरी सुचली. (प्रकाश) मित्रा, मीं पुष्पें वेंचीत असतां इथें जवळच एक दिव्य औषधी पाहिली; तिचा रस अंगाला लावला म्हणजे कामसंताप कितीही वाढला असला तरी तो अगदीं नाहीसा होतो, असें मीं ऐकलें आहे. तर कांहीं वेळ तूं असाच धीर धरून रहा, मी आतां जाऊन ती घेऊन येतो.

पुंडरीक--मित्रा, कामसंताप औषधीनें बरा होतो ? बरें जा. ती तरी लौकर घेऊन ये.

कर्पिंजल--आतां आणतो. तोंपर्यंत तूं या कमलशय्येवर निजून रहा. हां-असा. (उठून) हे अनंगा, कुसुमायुधा ! आतां एवढी तरी माक्षी विनंति ऐक.

साकी.

श्वासमात्रजीवित हा माझां दीन मित्र बघ निजला ॥
नको छळूं त्या, भेटुनि येतो अल्पचि काळें तिजला ॥
तोंवरि सांभाळी ॥ त्राता अन्य न या काळीं ॥ १ ॥

(तो जातांच पडदा पडतो.)

प्रवेश २ रा.

स्थळ--महाश्वेतेचें मंदीर.

(संचित अशी महाश्वेतेची दासी मधुकरिका प्रवेश करते.)

मधुकरिका--इतके दिवस मी ताईसाहेबांच्या सेवेंत आहे; पण त्यांचें म्हणजे सदा हसतमुख असायचें. मग आजच असें कोमेजून कां गेलें कोण जाणें. बरें, तरलिका रात्रंदिवस सावली-सारखी त्यांच्याजवळ असायची, तीही अजून आली नाही. (दाराकडे पाहून) ही कोण ? मंजरी वाटते ? ताईसाहेबांनीं स्वतः केलेला पंचरंगी रेशमाचा मोर कादंबरीला दाखवायला म्हणून काल गेली होती, ती परत आली. मंजरी ये, देवी कादंबरीला आवडला का तो मोग ?

मंजरी--(येऊन उत्कंठेनें) तुझ्याशीं बोलायला मला वेळ नाही. अगोदर ताईसाहेब आंत आहेत का सांग.

मधु०--आहेत; पण (मंजरी घाईनें आंत जोऊं लागते-तीस आडवून) छे, छे ! आंत जायचें नाहीं हो.

मंजरी--(थांबून) तें कां ?

मधु०--अग हें बघ, ' तरलिकेशिवाय कुणाला आंत सोडूं नकोस ' असें सांगून ताईसाहेबांनीं मला येथें उभी केली आहे.

मंजरी--हणजे, हें आज नवीनच दिसतें ! रागावल्या आहेत कीं काय कुणावर ?

मधु०--तें काय सांगूं वाई मी. आज पर्वकाळ, हणून आईसाहेबांचरोबर सरोवरावर अंग धुवायला गेल्या होत्या. तिथून उशीरानें परत आल्या, त्या कुणाशीं भाषण नाहीं, कांहीं नाहीं, मुकाट्यानें आंत गेल्या. मीं मनांत हटलें, उन्हांत जायची कधीं संवय नाहीं, त्यानें थम झाले असतील, हणून वाळ्याचा पंखा घेऊन हळूच आंत गेलें, आणि पहातें तों सुस्कारे सोडीत, हातावर तें सुकलेलें मुखकमल ठेवून विचार करीत, आपल्या पलंगावर बसलेल्या ! मीं जवळ जाऊन ' ताईसाहेब काय होतें ' हणून हळूच विचारलें. तेव्हां ' कांहीं होत नाहीं. तूं बाहेर उभी रहा, आणि आतां तरलिका येईल तिच्याशिवाय कुणाला आंत सोडूं नकोस ' असें हणाल्या.

मंजरी--(विचार करीत स्वगत) सरोवरावर अंग धुवायला गेल्या होत्या. आणि तरलिका मागून येणार--(प्रकाश) काय असेल तें असो; पण तुला सांगतें कांहीं तरी--

मधु०--(तिचा हात दाखून) अग, गप्प गप्प. ती पहा तरलिका आली. (तरलिका येते.) आलीस वाई ! बरें झालें. ताईसाहेब तुझी अगदीं वाट पहाताहेत. त्या पहा वरचेवर खिडकीशीं येतात, पुनः जातात. अंग धुवून आल्यापासून असें चाललें आहे सारखें. तुला ठाऊक असेल याचें कारण !

तरलिका—कारण कसलें ? या वयांत असेंच व्हायचें.

मंजरी—(मधुकरिकेस) हेंच ह्मणणार होतें मी. या हंसीला त्या सरोवरावर एकादा सुंदर हंस दिसला असेल झालें. दुसरें काय ?

तरलिका—चरें, तुम्ही दोघीही चला आतां, मी आहे इथें. ताईसाहेबांचें जेवणखाण झाल्यावर मग या. (त्या दोघी तिच्या कानाशीं कांहीं कुजबुजून गेल्यावर) आतां ही त्या मुनिकुमारानें दिलेली पत्रिका ताईसाहेबांना नेऊन द्यावी. (वर पाहून) मधुकरिकेनें म्हटलें तें खरेंच. त्या पहा ताईसाहेब पुनः खिडकीशीं आल्या. नुसत्या त्या मुनिकुमाराच्या दर्शनानें यांची काय दशा झाली बाई ही ! ओंठावरची लाली कमी पडली, दृष्टि मंद दिसायला लागली, पाऊल जड झालें, आनंदवृत्ति मावळली; एक का दोन. चरें, या करतात तरी काय तें पहावें अगोदर. (आड उभी राहते.)

महाश्वेता—

पद्य. — ' नृपममता रामावरती. '—धुमाळी.

तेथेंच उभी कीं आलें ॥ जागीं कीं शयनीं निजलें ॥
नाकळे ॥ हें दुःख सौख्य कीं झालें ॥ उत्सविं कीं व्यसनीं
पडलें ॥ नाकळे ॥ मी स्तब्धचि अथवा बोलें ॥ हंसलें
कीं रोदन केलें ॥ नाकळे ॥ चाल ॥ करूं काय ॥ लागली
हाय ॥ यास सदुपाय ॥ कोणते कथिले ॥ पुसुं कुणा
कोण त्या बोलें ॥ नाकळे ॥ १ ॥

माझी अशी अवस्था करून सोडणारा तो मदनसुंदर मुनिकुमार या दक्षिणदिशेकडे असल्यानें त्रिभुवनांतील सर्व गुणांचें, रूपाचें, यौवनाचें भांडारच इकडे आहे असें वाटतें. मीं पुष्कळदां याच गवाक्षांतून या दिशेकडे पाहिलें असेल, परंतु आजच्यासारखी रमणीय ही मला पूर्वी कधींच दिसली नव्हती. हा इकडून येणारा वारासुद्धां त्रासदायक असून मला किती प्रिय वाटतो ह्मणून सांगूं ! हे दक्षिणानिला, तूं त्या मुनिकुमाराच्या अंगाला स्पर्श करून आलास ह्मणून विचारतें—

अंजनीगीत.

मदन विकारें जैसा मजला ॥ कुमारासही ज्वर का भरला ॥
मजपरि पडला भ्रम का त्याला ॥ सांग बरें आधीं ॥ १ ॥

पण काय मी वेडी पहा. अग महाश्वेते, तुझ्यासारख्या भोळसर मुलीला मदन बाधा करतो. त्या ऋषिपुत्राच्या वाच्याला तरी उभें रहायचें त्या भिच्या मदनाला धैर्य होईल का ? शंकरांनीं नुसतें शरीरच दग्ध केलें, पण तो तापसकुमार नांवसुद्धां जाळून टाकील. तुला विसरून तो आपल्या मित्राचरोचर सुरलोकास देखील गेला असेल. तूं मात्र ही अक्षमाळ घेऊन त्याचा जप करीत बसली आहेस. (डाव्या कानाला हात लावून एकदम चपापून मोठ्यानें) अगवाई ! त्या मेल्या वाच्यानें माझ्या कानावरची पुष्पमंजिरी नेली चाटतें.

तरलिका—(पुढें सरून) ताईसाहेब, उजव्या कानावर ठेवून डाव्या कानावर पाहिली तर कशी सांपडेल ?

महाश्वेता—(आहे अशी पाहून) आज चाई मला असा संशय पडल्यासारखा झाला आहे. पण तूं इतका वेळ होतीस कुठें ?

तरलिका—आपण आईसाहेबांचरोचर अंग धुवून पुढें आलांत, आणि मी कांहीं कमळाचे कळे घेऊन मागून येत होतें, इतक्यांत ज्या मुनिकुमारानें आपल्या कानावर ही मंजिरी ठेविली तो वृक्षांच्या गर्दीतून चटकन् माझ्यापुढें येऊन उभा राहिला.

महाश्वेता—ज्यानें माझ्यापार्शीं आपली माळ मागितली तो ?

तरलिका—(हंसत) होय. ज्यांच्या हातांत आपण माळ ह्मणून हार दिलात तो, तोच.

महाश्वेता—तर मग—(बाहू पसरून),

पद्य. 'सुटला पितृदिशेचा वारा'—धुमाली.

आधीं आलिंगन दे मजला ॥ धरुं दे कवळुनि हृदयीं तु-
जला ॥ बहुपुण्य संग्रहीं तुझ्या ह्मणोनिच त्याला ॥ तूं
याहिलेंस पुनरपि, जन्म सफल तव झाला ॥ १ ॥

(बसून) अगदीं माझ्याजवळ बैस; लाजूं नकोस. यावेळीं मी तुझी ताईसाहेब नव्हे. तूच माझी ताईसाहेब; आणि मी विचारतें नें सांग.

तरलिका—पण इथें उभी राहून सांगतें ताईसाहेब.

महाश्वेता—नाहीं, माझ्याजवळच बसलें पाहिजे. अशी—हं सांग आतां, तो तुझ्यापुढें येऊन उभा राहिला, तेव्हां रागानें अगदीं लाल झाला होता का ?

तरलिका—रागानें नाहीं. अनुरागानें लाल झाला होता.

महाश्वेता—नाहींग, मीं त्याची माळ चुकून आणली, ह्मणून तो संतापला होता का ?

तरलिका—छे, ताईसाहेब माळ आणली ह्मणून संतापला नव्हता. त्याचें मन चोरून आणलेंत, ह्मणून संतापलेला दिसला.

महाश्वेता—चरें, माझा मोत्यांचा हार होता का त्याच्या हातांत ?

तरलिका—होता, पण मला पहातांच मी कदाचित् तो मागेन, ह्मणून त्यानें आपल्या वल्कलांत उराशीं लपवून ठेविला.

महाश्वेता—(स्वगत) हीं सर्व चिन्हें बरीं दिसतात. (प्रकाश) पण काग तो रागीट मुद्रेचा त्याचा मित्र जवळ नव्हता का ?

तरलिका—मला वाटतें, त्याला चुकवून हा सरोवरांवर आला होता. कारण बोलतां बोलतां हळूच वळून मागे पहात असे.

महाश्वेता—चरें, तुला तो काय ह्मणाला तें सांग आतां.

तरलिका—मला त्यानें प्रथम मोठ्या आतूरपणानें “ तुझ्या ताईसाहेब कोण ? कुणाच्या ? कुठें राहतात ? ” असे एकामागून एक प्रश्न केले. मीं सर्व सांगितलें. मग पुनः चोहोंकडे पाहून, मोठ्या आर्जवानें मला ह्मणाला कीं, “ रुपा करून माझे एक काम करशील का ? ”

महाश्वेता—मग ?

तरलिका—तेव्हां मीं हात जोडून ह्मटलें “ भगवन् ! आपण सर्व जगाला प्रज्य, तेव्हां मनांत कृपाळीटी शंका न राहतां

ती आज्ञा करून माझ्यावर अनुग्रह करावा. " मग त्याने आपल्या वल्कलाची एक पट्टी फाडून, तिच्यावर तमालपत्रांच्या रसाने कांहीं लिहून ती मला दिली, आणि ह्मणाला, कीं " तुझी ताईसाहेब एकटी पाहून तिच्याजवळ ही दे. " (विड्याच्या डब्यांतून काढूं लागते.)

महाश्वेता--कुठें आहे ती ? दे. दे अगोदर पाहूं. (तरलिका देते. ती घेऊन वाचते.)

पद्य.-' कां आड सखे तूं येसी '-धुमाळी.

हं काय बरें त्वां केलें ॥ ध्रु० ॥

मृणालसम मुक्तालतिकेतें ॥ दाबुनि जैसें हंसवरातें ॥ तैसें मन्मानसजन्म्यातें ॥ बहु दूर विलोभुनि नेलें ॥ १ ॥

गडे तरलिके, तूं मला हें अमृतच पाजिवलेंस. तूं मला जीवदान दिलेंस. आतां हे तुझे उपकार कसे फेडूंग ? ही पत्रिका दहादां वाचूं, शंभरदां वाचूं कीं हजारदां वाचूं असें झालें आहे मला.

(महाश्वेता मनन करीत आहे इतक्यांत एक कंचुकी येतो.)

कंचुकी--ताईसाहेब ! बाहेर एक मुनिकुमार उभा आहे. त्यानें आपलें--

महाश्वेता--(आनंदानें) मुनिकुमार ! तरलिके, चल तर लवकर, त्याला सामोरे जाऊं चल, तोच तो.

कंचुकी--त्यानें आपलें नांव कपिंजल असें सांगितलें. त्याच्या मनांतून आपल्याला भेटायचें आहेसें दिसतें. मग जशी आज्ञा.

महाश्वेता--(विरस होऊन) सखे तरलिके, मुनिकुमार आला हें ऐकतांच जें सौख्याचें चित्र मनापुढें उभें राहिलें, तें त्याचें नांव कपिंजल हें ऐकतांच सारें दुःखाचें झालें. (कंचुकीस) बरें जा. त्याला घेऊन ये. (तो जातो.) कायग सखे, तो कपिंजल कशाला आला असेल बरें ? त्या कुमाराचा शोध करायला तर आला नसेल ! किंवा माझ्याकडून सर्व काढून घेऊन ही गोष्ट आईला आणि बाबांना कळवावी असा तर त्याचा हेतु नसेलना ?

तरलिका—तो पहा आलाच तईसाहेब. आपण ह्मणतां त्यांतलें कांहीं नसावें. कारण त्याची मुद्रा कर्षी दिसते.

महाश्वेता—(तो आल्यावर प्रणाम करून त्यास आसन दाखवून) भगवन्, या आसनावर बसावें. (कर्पिंजल बसल्यावर तरलिकेकडे शंकित मुद्रें पाहूं लागतो.) भगवन्, ही माझी सखी, अगदीं विश्वासांतली आहे. आपल्या मनांतून जें बोलायचें असेल तें खुशाल बोलावें.

कर्पिंजल—गंधर्वकन्ये, काय बोलूं ! लज्जेनें माझी वाणीच चालत नाही. कंदमुळे भक्षण करणारा मुनिकुमार कुणीकडे, आणि विषयवासनेनें कलुषित झालेला असा प्रपंच कुणीकडे; कशास कांहीं संबंध ! असो; भगवदिच्छा बलीयसी ! तुला सांगितल्यावांचून गत्यंतर नाही, ह्मणून सांगतां. पुंडरीकाला सोडून मी गगानें निघून गेलों, हें तुला विदित आहेच. कांहीं काळानें तो काय करतो ह्मणून पाहण्याकरितां परत आलों, तों तिथें मित्र नाही. ह्मणून त्या वनांत त्याचा शोध करूं लागलों. शोधतां शोधतां तो अच्छोदसरोवराच्या कांठीं एका लतामंडपांत तुझा मुक्ताहार उरार्शीं धरून अश्रु गाळीत बसलेला दिसला. महाश्वेते, जो आज प्रातःकाळीं सूर्याप्रमाणें तेजःपुंज आणि ऐगवताप्रमाणें भव्य देहाचा दिसत होना; तोच माझा मित्र, आंत पेटलेल्या मदनज्वालाच्या योगानें—

दिंडी.

प्रभातींचा निस्तेज चंद्र जैसा ॥ दिष्टं लागे निस्तेज तोहि तैसा ॥ होइ कृश तो गंगौघ निदाधींचा ॥ तेंवि झाला कृश देह फार त्याचा ॥

नंतर मीं प्रसंगानुरूप नानाप्रकारें त्याला बोध केला; परंतु काय उपयोग ?

सक्ती.

इंद्रियदमनीं दक्ष जोंवरी योग्य समय उपदेशा ॥ होतां स्मरशरविद्ध मनुज तो कांहीं नसे मग आशा ॥ जाई तो गळुनी ॥ जल कीं भय वटामधुनी ॥ १ ॥

माझा उपदेश ऐकून, तो मला मिठी मारून अगदीं दीनवाणीने ह्मणाला, मित्रा !

पद्य.—पांडु नृपति जनक जया.—दादरा.

विहल मी कामशरीं ॥ त्याचा प्रतिकार करी ॥ न घडे हें त्वरित तरी ॥ प्राण चालले ॥ १ ॥

त्याचे उद्गार कानीं पडतांच कांहीं मिपानें मी तुझी गांठ घेण्याकरितां इकडे आलों. आतां अशा स्थितींत त्याच्या प्रीतीस योग्य, आमच्या येण्यास शोभेल, आणि तुला स्वतःला रुचेल, असें करण्यास तूं समर्थ आहेस.

महाश्वेता--(स्वगत) हें या मुनिकुमाराचें भाषण ऐकून मी सौख्यामृतसागरांत मग्न झालें कीं काय असें वाटतें. पण याला आतां काय सांगूं ? (विचार करित बसते.)

कपिंजल--(स्वगत) ही विचारांत पडल्यासारखी दिसते. माझ्या भाषणाचा हिनें अनादरही केला नाही, किंवा तें ऐकून हिला कोपही आला नाही. तेव्हां माझ्या मित्राची हिला दया आलीसें दिसतें. मात्र स्पष्ट सांगायला ही लाजते. तर आतां आपण जावें. हिला तें स्थान माहीत आहेच. (प्रकाश) बरें महाश्वेते, हा पहा भगवन् सविता अस्तास चालला. माझा मित्र त्या लतामंडपांत एकटा आहे. ह्मणून मी निरोप घेतों आतां. पण--

साकी.

मम मित्रावरि करी दया गे प्राणदान दे त्यासी ॥ अंजलि जोडुनि हीच दक्षिणा मागतसें तुजपार्शीं ॥ याचक तुष्ट करी ॥ इच्छा कांहीं नसे दुसरी ॥ १ ॥

(महाश्वेता प्रणाम करते; तो निघून जातो.)

महाश्वेता--सखे, हा मेला दुष्ट मदन मला एकटीलाच त्रास देऊन राहिला नाही; त्या कुमाराची सुद्धां त्यानें काय अवस्था केली ती ऐकलीसना? पण आतां मी काय करूं तें सांग. (बसून)

पद्य. चाल--मर्यादा सोडुनि वदणें.-धुमाळी.

तरलिके भ्रमीं मी पडलें समजेना काय करावें ॥ तूं
सखी जिवाची माझी योग्य तें मला सुचवावें ॥ जें व-
दुनि कर्पिजल गेला तें मनीं सर्व आणावें ॥ चाल ॥ ज-
रि धीर लाज सोडोनी ॥ जननिंदा अवमानोनी ॥ माते-
स पित्यास न पुसुनी ॥ म्यां जाउनि त्यासि वरावें ॥
तरि अधर्म मोठा घडतो गुरुजनापमानें टावें ॥ १ ॥

तरलिका— (स्वगत) आतां यांना जरा प्रतिकूल असेंच
बोलून पहावें. (उघड) ताईसाहेब, अधर्म होतो तर जाऊं नये
हें चांगलें.

महाश्वेता—अहाग वेडे ! न गेलें तर त्या कुमाराच्या विरहानें
मी राहीन का जिवंत ? असो मेला, माझ्या प्राणांची मी नाहीं
इतकी परवा करीत. पण माझ्या मरणानें आणखी काय अनर्थ
होतील ते पहा. एक तर कर्पिजलासारखा महातापसी, आजन्मातू
पहिल्यानेंच माझ्याकडे याचना करायला आला असून, जर मीं
त्याचा अनादर केला, तर केवढें बरें पातक घडेल ? दुसरें, मी न
गेल्यानें त्या प्रियकुमाराची निराशा होऊन, जर त्याच्या जिवाला
काहीं बरेंवाईट झालें, तर तेंही ब्रह्महत्येचें पाप मलाच लागणार.

तरलिका—खरेंच ताईसाहेब. तर मग आपलें पहिलें पाप
पुरवळें; पण ही ब्रह्महत्या नको मेली.

महाश्वेता—वाहवाग ? अशीच का तूं माझ्या कुलशालाची
काळजी करणारी. (सुस्कारा टाकून) गडे तरलिके, ही पाहिलीस
पूर्वदिशा ? माझी अशी लाजिरवाणी स्थिति पाहून मला हंसूं लागली.

तरलिका—छे, ताईसाहेब, तुझाला नाहीं हंसत ती. तिचा
प्रियकर चंद्र तिच्या सवतीकडे गेला होता, तो परत आला, हसणून
हंसते आहे.

महाश्वेता—हा निष्ठुर चंद्रा, तूं येऊन तिचा विरहसंताप
नाहींसा करणार, पण माझा अधिक होईल, हें कसें नाहीं तुझ्या

ध्यानांत आलें ! तरलिके, आतां मात्र कांहीं धडगत दिसत नाहींग
वाई ! (सुस्कारा सोडून)

पद्य. —जो या नगरा भूषण खरा.—धुमाळी.

आधिंच मन्मथ दुःसह मला ॥ त्यांतुनि वसंत सरसाव-
ला ॥ तिसरा मलयानिल झोंवला ॥ माझ्या अंगा गे
॥ १ ॥ इतुक्यांतचि हा उगवे शशी ॥ याची पीडा
साहूंकशी ॥ ज्वरितांगावरि व्हावी जशी ॥ वृष्टिच
वन्हीची ॥ २ ॥ अथवा शीतार्तावरि पडे ॥ प्रभातीं हि-
मजल तैसें पडे ॥ खर विष किंवा ज्याला चढे ॥ अहि
त्या चावावा ॥ ३ ॥

सखे, वांचीव ग वांचीव ! हा दाह माझ्यानें सोसवत नाहीं.

तुझ्या मांडीवर तरी —(मूर्च्छा येऊन पडते.)

तरलिका—आतां काय करावें वाई ! इतक्यांत इतक्या वि-
कोपाला जाईल हें ध्यानीं मनीं सुद्धां नव्हतें. ताईसाहेब, अहो
ताईसाहेब ! हें काय बरें ? बोला कीं हो, मला वाई भय वाटतें.

महाश्वेता—(शुद्धीवर येऊन) मी कुमाराजवळ होतें ती
इतक्यांत इथें कशी आलें ? (पाहून) गडे तरलिके, हा चंद्र मला
आतां मृत्यूसारखा दिसायला लागला. मला इथून ने कुठें तरी.

तरलिका—ताईसाहेब, मी आपल्याला पदर पसरून विनंति
करतें, कीं पुरे आतां ही लज्जा. गुरुजनांचीसुद्धां इतकी भीड ध-
रून उपयोग नाहीं. कृपा करून मला पाठवा, ह्मणजे मी जाऊन
त्या कुमाराला इथें घेऊन येतें. नाहीं तर आपण तरी त्याच्याकडे
चला. खरेंच सांगतें. ह्या चंद्राचा आणि मदनाचा, असे दोघांचे-
ही ताप सोसण्याचें आपल्या अंगांत आतां त्राण दिसत नाहीं.

महाश्वेता—

पद्य. —सुस्रवि नयन किति.—दीपचंदी.

उन्मत्ते कां वदसी भलतें ॥ मज मदनाचें नाहीं भय तें
॥ ध्रु० ॥ परि मुनितनयासन्निध न्याया ॥ मृत्युमुखीं वा

मजला घाया ॥ अधर्म माझ्या करिं करवाया ॥ शशि
मेला हा आला गमते ॥ १ ॥ घालवि हा भयशंका म-
निची ॥ लज्जा नुरवी कांहीं मतिची ॥ बुद्धि शिकवि
मज अभिगमनाची ॥ राहुं न देई मजला येथे ॥ २ ॥

तर चल. मला हात दे. या देहांत जीव आहे तोंपर्यंत कसें
चसें त्या माझ्या प्राणवल्डभाला जाऊन भेटते.

तरलिका—ही मी तयार आहे. पण प्रियजनाकडे जातांना
गंधिक उट्या, नानाप्रकारच्या उत्तम पुष्पांचे हार, त्रयोदशगुणी
तांबूल, सुवासित केलेलीं वस्त्रे घेतलीं पाहिजेत. तर ही सामुग्री मी
घेऊन येते.

महाश्वेता—चरें जा तर, लवकर ये. (तरलिका जाते.) आज
सकाळीं माझी स्थिति काय होती आणि आतां काय झाली आहे !
मी माझ्या सख्यांना “ उपवर दशा ह्मणजे काय ? आणि त्यांत
काय काय होतेंग ? ” असें पुष्कळ वेळ विचारलें असेल. आणि
त्यांनींही “ असें असें होतें ” ह्मणून सांगितलें असेल. पण मला
नें खरें वाटत नव्हतें. आज जेव्हां त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव आला—
(तरलिका येते.) आणलंस का सगळें ? चल तर लवकर.

तरलिका—पण ताईसाहेब, आणखी कोणी परिजन नको-
नका बरोबर ? किती दूर, रात्रीचें, वनांतून जायचें. भय नाहींका
वाटायचें आपल्याला ?

महाश्वेता—हे परिजन आहेत तर खरे. आणखी ग कशाला
पाहिजेत ?

तरलिका—ते कोण ?

महाश्वेता—हे पहा.

पद्य. —नोहे हा पवन जवन वारु.—दादरा.

सज्ज करुनि चाप मदन येत मागुनी ॥ मार्ग दावि इंदु
मला तम निवारुनी ॥ ध्र० ॥ जरि चंचल पद नरुने ॥

प्रीति तथा सांवरिते ॥ अग्रभागि मन पळतें ॥ करुनि
दूर शंकेतें ॥ उत्कंठा नेत पुढें धीर देउनी ॥ १ ॥

तरलिका—(हंसून) अगबाई ! हे परिजन नवीनच ऐकले.
बरे, चला तर.

महाश्वेता—अग, आपण या मार्गानें निघालों सऱ्या, पण
कुणी पाहिलें तर.

तरलिका—ताईसाहेब, हा जांभळा शेला आणला आहे, तो
पांघरा ह्मणजे कुणी ओळखणार नाही. (महाश्वेता पांघरते.)

महाश्वेता—तरलिके, पुरुष पुरुषांचा कसा पक्षपात करतात,
तें पाहिलेंस का ? हा चंद्र मला मात्र त्या कुमाराकडे ओढून घेऊन
चालला आहे; पण त्याला काग माझ्याकडे आणीत नाही ?

तरलिका—नसेल ह्मणून तरी कशावरून ? पण ताईसाहेब,
अशा मधेंच कां थांबलां ?

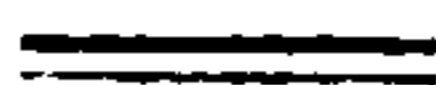
महाश्वेता—माझा बाई एकाएकीं हा उजवा डोळा लवायला
लागला—

पद्य.

चाल-सोच समज नादान पियारे.-द्वीपचंदी.

होय मला अपशकुन असा कां ॥ उत्साहाचा भंग करी
कां ॥ ध्रु० ॥ हृदयनिवासी प्राणसख्याचें ॥ अनुतापें मन
पालटलें का ॥ १ ॥ तुज फसवीलें त्या खोटीनें ॥ कपिंजलें
त्या सांगितलें कां ॥ २ ॥ हात सखे दे थांबत जाऊं ॥
टाकिशि तूं हीं मंद पदें कां ॥ ३ ॥

(जातात.)

अंक ३ रा.

स्थळ--अच्छेदसरोवराजवळील लतामंडप.

पुंडरीक--(शिलातलावर बसलेला)

पद्य.-नमुनि शिवा बलवंत रची अति.-दीपचंदी.

धाडुनि दिधलें दासीसह मीं पत्र तिला करिंचें या ॥ अजुनि कशी ती प्राप्त न झाली हंसकन्यका या ठाया ॥ ध्रु० ॥ भाव न कळला मानुं तयांतिल, आहे तरि चतुरा ती ॥ योग्य न जरि मी तत्प्रीतीला, हार कसा हा देती ॥ ह्यणतिल गुरुजन काय तिला ही वागवि का मनिं भीती ॥ किंवा सखिनीं दिधलें नाहीं, अनुमत मजसि वराया ॥ १ ॥

पण प्रिये महाश्वेते, मी तुझ्यावर अनुरक्त झालों, तेव्हां मीं कुठें मित्राचें अनुमोदन विचारलें, किंवा गुरुजनांची भीति मनांत आणली ! अग, सऱ्या प्रीतीपुढें असल्या प्रतिबंधांचें फारसें महत्व नाहीं, हें मी तुला आज स्वानुभवानें सांगतो. तर लौकर ये आणि माझे हे प्राण वांचोव. मित्रा कपिंजला, तूं सुद्धां या वेळीं कुठें गेलास बरें ? मला वाटतें, औपधी आणण्याचें मित्र करून तूं माझ्या प्रियेला हा सर्व वृत्तांत सांगण्याकरितां गेला असावास. असेंच असेल तर मित्रा, हें तूं माझ्याकरितां फार अनुचित कर्म केलेंस.

दिंडी.

बहुतपरिनें उपदेश तुवां केला ॥ परी कामांधें म्यां न आदरीला ॥ तुझ्या स्नेहा पात्र मी नसे आतां ॥ व्यर्थ माझी वाहसी मनीं चिंता ॥ १ ॥

प्रिय सुहृदा, तूं कदाचित् या हतभाग्याचें प्राण वांचविण्याकरितां तिची दीनजनाप्रमाणें विनवणी करशील, आणि तिनें तुझ्या विनवणीचा अनादर केला, ह्यणजे तुला मरणप्राय दुःख होईल. असें झालें ह्यणजे तुझ्या मनांत जो कांहीं माझ्याविषयी

अद्यापि थोडासा स्नेहलेश असेल, तोही नाहीसा होईल. कपिंजला, तुझ्यासारखा जन्माचा प्राणमित्र सोडून, केवळ क्षणमात्र परिचय झालेल्या गंधर्वकन्येवर लंपट होणारा असा दुष्ट, कृतघ्न, महापातकी मी ! माझ्यासाठीं इतके श्रम कशाला घेतलेस ! असो; तूं सव्या मित्रधर्माला जागलास, आणि मी मात्र सर्वस्वी असन्मार्गी झालों ! पण मित्रा मी तरी काय करूं ?

पद्य.—निर्मल कुल कसलें.—धुमाळी.

हृदयीं स्मर शिरला ॥ असावध गांडुनिया मजला ॥ ध्रु० ॥

प्रथम विवेका दवडी तेथुनि ॥ सात्विक मतिला भ्रष्ट

करोनी ॥ मग सुरतेच्छा मनिं भरवोनी ॥ आणी या

स्थितिला ॥ माझा सर्व यत्न हरला ॥ १ ॥

(वर पाहून) हा नष्टा दैवा ! काय माझी दशा केलीस ही ? या कामसंतापाचा कांहीं तरी उपशम व्हावा ह्मणून मीं या पुष्पित लता-मंडपाचा आश्रय केला. पण माझा संताप येथें दशगुणित झाला. कारण—

पद्य.—केलीस अशी काय परीक्षा.—दादरा.

मजवरि तरु कुंसुमरेणु वरुनि गाळिती ॥

मदनवशीकरणचूर्ण काय मारिती ॥ ध्रु० ॥

स्नान होत सुरतपदीं पुष्पमधुरसें ॥

चंद्रककलिका न तप्त मदनशर जसे ॥

मलयवात निंदी मज मधुपरवमिषें ॥

सर्वाचि या समयिं कसें वैर साधिती ॥ १ ॥

मला इतका वेळ आशा होती कीं चंद्रोदय झाला ह्मणजे तरी त्याच्या अमृतवर्षी शीतल किरणांनीं माझा दाह शांत होईल; पण तीही निष्फल झाली: आतां मात्र सुंदरि ! तुझ्यावांचून या जगत्रयांत मला तारणारा कोणी दिसत नाही. कारण—

साकी.

चदनचर्चा विषलेपापरि मलयानिल करि दाहा ॥

कमलशयनही कंटकमयसें शशि हा जाळी देहा ॥

हितगुण जातीचे ॥ तेही पालटले यांचे ॥ १ ॥

(हार हातांत घेऊन) हे मुक्ताहारा !

पद्य.- ' निज मख रक्षाया ' - दीपचंदी.

हृदयिं तिच्या होता, वास तुझारे, निशिदिनिं गुणवंता,
वास तुझारे ॥ ह्यणुनि तुला मी हृदत पुसितों, कथुनि
निवारी मानसचिंता ॥ १ ॥ कांहीं दया माया, हृदयिं
असे का, आश्रय तो न्याया, हृदयिं असे का ॥ को
वज्राच्या काटिण्यानें व्यापियलें सुंदरिच्या हृदया ॥ २ ॥
इच्छा उद्भवली, कामसुखाची, आशा अनुसरली,
कामसुखाची ॥ होइल ती फलदायक किंवा सांग नि-
राशा लिहिली भाळीं ॥ ३ ॥

हे हंसकन्ये, तुजकरितां मीं माझा दुसरा प्राण अशा जन्ममित्राचा
त्याग केला. तुझ्या संगतीसाठीं मीं परमपूज्य पित्याचीही भीति
सोडली. तुझे मोहक दर्शन होतांच कैलासनाथाचें दर्शनही मीं तुच्छ
केलें, आणखी आजपर्यंत स्वीकारलेला तपाचा गुरुनिर्दिष्ट मार्ग
सोडून तुझ्या प्राप्तीच्या हेतूनें मीं हें कसे खरतर तप आचरीत
आहें पहा.--

पद्य.- धन्य उषा ही बाणकन्यका. - धुमाळी.

स्मरतापाच्या घर्मजलानें स्नान सचैलचि सारोनी ॥
कोमल कमलाचें चित्रासन रचुनि बैसलों या विपिनीं ॥ १ ॥
चंदनचर्चा, त्रिपुंड्र भाळीं, मृणालसूत्रा घालोनी ॥
कदलीदल अतिसूक्ष्म वसन हें पांघरलों स्कंधावरुनी ॥ २ ॥
मुक्तावलिची जपमाला ही लक्ष लाविलें त्वद्दयानीं ॥
अनन्य गति मी शरण रिघालों इच्छा पुरवी येवोनी ॥ ३ ॥

हे निदंये महाश्वेते, माझा संताप मस्तकांत चढला, प्राण व्याकुळ
झाले, अजून किती अंत पहाणार ? तर धांव लवकर आणि मला
अधरामृत पाजवून—(दूचकून) अरे, मी माझ्या हृदयंगमेची
प्रार्थना करीत असतां एकाएकीं माझे प्राण कोण आकर्षण

अंक ३ रा.

कहं लागला ? (वर पाहून) हा अधमा, कलंक्या, चंद्रा !
(उठून आवेशानें)

पद्य.—वायुनंदन रदन करकर चावुनी.—झंपा.

महाश्वेता न ये झडकरि ॥ ह्यणुनि असतां विकल अं-
तरिं ॥ प्राण हरिसी बळें निजकरिं ॥ शाप तरि हा घेइ
चांडाळा ॥ १ ॥ बहुत जन्मीं मृत्युलोकीं ॥ कामसुख
नच लाभतां कीं ॥ मरण येइल विरहशोकीं ॥ कथिं न
मिथ्या होय वाणी ही ॥ २ ॥

(विकल होऊन पडतो.)

(आकाशवाणी) “ अरे, आपल्याच दोषाचीं फळें भोग-
णाऱ्या, विचारनष्टा, पुंडरीका,

आर्या.

निजकर्मीं मी असतां शाप दिला त्वां मला अनपराधा ॥
घे तरि तसाच माझा मजसह सुखदुःख भोग कामांधा ॥ ”

पुंडरीक—(बसून) हा कठिणहृदये, गंधर्वकन्ये, या जन्मीं
तर नाहीच, पण पुढच्या जन्मीं तरी माझा स्वीकार कर. (ऐकून
आनंदानें) आली वाटतें. हा पावलांचा शब्द ऐकूं येतो. पण
आतां येऊन काय उपयोग ! कारण—

साकी.

पाषाणापरि मस्तक झालें, स्पष्ट दिसेना कांहीं ॥
भ्रम पडलासैं वाटे मतिला, अंगहि हालत नाही ॥
जिव्हा जड पडली ॥ प्रिये ये—

(असें ह्यणून पडतो. इतक्यांत त्याचा मित्र

कपिंजल प्रवेश करितो.)

कपिंजल—(त्यास सांवरून धरून) मित्रा पुंडरीका, शुद्धीवर
ये. आतां इतक्यांत महाश्वेता येऊन तुझे मनोरथ पूर्ण करील.

पुंडरीक—(डोळे उघडून आनंदानें) कुठें आहे ! महाश्वेते !
(त्याक्षणीं त्याचा प्राण जातो.)

कपिंजल—(कपाल बडवून) हाय हाय ! सर्वस्वी घात झाला !
गेल्या माझा मित्र ! मित्रा, मला सोडून कसा चाललास !

पद्य.—कवणें तुज गांजियलें.—दादरा.

हा दुष्टा पंचशरा, सोडिलें नया ॥ हत्या ही घोर तुवां
केलि कासया ॥ ध्रु० ॥ रे चंद्रा पापराशि ॥ निर्लज्जा
तृप्त होसि ॥ हे दक्षिणवायो, अशि ॥ वेळ साधलीस
कशी ॥ मारुनि मम मित्रासी ॥ लाभ काय सांग तु-
जसि ॥ तूंहि महाश्वेते, किति अससि निर्दया ॥ १ ॥

पण यांना मी काय दोष देतो ! मीच स्वतः लवकर न येऊन
माझ्या मित्राचा प्राण घेतला. हा कृतांतरूपा कपिंजला ! हीच का
तुझी पुंडरीकाचे ठिकाणी प्रीति ! मित्राला वांचवून काळाची क्षुधा
तू शांत केली असतीस तर काय वाईट झालें असतें ! हे कृतांता,
माझ्यासारख्या पापाणाला ठेवून या रत्नाला घेऊन गेलास, हा
केवढा स्वार्थाविषयी पक्षपात केलास !

पद्य.—माझा भरत देखिला काय.—धुमाळी.

धर्मा वालि न कुणि तुजला ॥ आतां उरलारे ॥ ध्रु० ॥
नाहिं तपा तुज कोणी नाथ ॥ हरये सरस्वतीचा कांत ॥
सत्या होय तुझाही घात ॥ झाला अंत सौजन्या ॥ १ ॥
गेल्या सुरलोकींचा प्राण ॥ श्वेतकेतुचें पुत्रनिधान ॥ उ-
त्तम गुणरत्नांची खाण ॥ लुटिली जाण चोरानें ॥ २ ॥
मित्रा पुंडरीका ! काय केलेंस हें ?

साकी.

दिसती सर्वहि शून्य दिशा या तुजविण जाऊं कोठें ॥
श्वेतकेतुला दाउं कसें मुख, संकट आलें मोठें ॥
बोलूं कवणासीं ॥ दुसरां कोण सखा मजसी ॥ १ ॥

(शवास कवटाळून शोक करीत बसतो.)

महाश्वेता—(पडद्यांत) सखे तरलिके, अग मागे काय राहि-
लास ! धांव लवकर. हा बघ कृणाचा शोकस्वर ऐकूं येतो आहे.

कर्पिंजल—मित्रा, तुझ्याकरितां मी जाऊन त्या महाश्वेतेची विनवणी केली, ती सर्व व्यर्थ झालीना ! माझ्या तर्काप्रमाणें ती जर तुझे हेतु सफल करण्याकरितां इथें आली, तर पुंडरीका, हा प्रकार पाहून तिची काय अवस्था होईल ? (कंठास मिठी मारून) मित्रा, सर्वांचाच कसा असा घात करून चाललास !

महाश्वेता—(बाहेर येऊन) अगवाई ! सखे, हा कर्पिंजलाचा शब्दग वाई ! दैवा ! माझ्यापुढें काय मांडून ठेवले आहेस कोण जाणे ! तरी निघतांना मला अपशकुन झालाच होता. (मोठ्याने) कोण शोक करीत आहे तें ?

कर्पिंजल—(तिचा शब्द ऐकून) शिव ! शिव ! ही महाश्वेताच आली.

महाश्वेता—महाराज, कुठें आहे माझा महाभाग कुमार ?

कर्पिंजल—(मस्तक पिटून) वाई, काय सांगूं ! रोग्याचा प्राण गेल्यावर जशी त्रैलोक्यचिंतामणीची मात्रा यावी, तशी तूं आलीस. त्या निष्ठुर मदनानें सर्वथैव घात केला.

महाश्वेता—(पुंडरीकाचे शवाकडे पाहून) जीवितेश्वरा ! मुनिकुमारा, कुठें गेलास ? (धाडकन् त्याच्या अंगावर पडते.)

तरलिका—(विलाससामुग्री फेकून देऊन शोकानें) तार्ईसा-
हेव—(वारा घालते.)

महाश्वेता—(कांहीं वेळानें मोठ्याने) तरलिके, कोणी शोक करीत आहे, धांव लौकर. (जरा सावध होऊन) कुठें आहे मी ! अंधार गुहेंत शिरले, कीं खोल पाताळांत पडले, कांहींच कळत नाही. हाताला गार काय लागतें हें ? अगवाई, मी या माझ्या प्रियकराच्या शवावर पडले आहे. आतां आठवले सगळे ! हा दुष्टे, कपाळकरंटे महाश्वेते ! अजून कशी जिवंत राहिलीस ?

पद्य. चाल—त्या मदनमनोहररूपीं.—धुमाळी.

आति कटिण हृदय हें माझें हाणुनिच कां फुटलें नाही ॥

बहु पीडा सोसाया कीं आहे बल माझ्या देहीं ॥ ज-

न्मांतरिं पापें केलीं त्याचें हें फल का येई ॥ चाल ॥
शोकास पात्र मी ह्मणुनि ॥ देव उलटोनि ॥ दुःख जें
देई ॥ भोगाया जगलें वाई ॥ १ ॥

सखे तरलिके, आतां मी काय करुंग ? मेल्या कृतांता, मी
यायची तरी वाट पहायची होतीस ? सख्या पुंडरीका ! तुला असें
करायचें होतें, तर मग ती पत्रिका तरी कशाला धाडलीस ? मु-
निमहाराज, तुमचा मित्र कोटें गेला हें तुझाला ठाऊक असेल, तर
त्याची माझी एकदां गांठ घालाहो.

कपिंजल—(स्वगत) हा शोक ऐकण्यापेक्षां माझे कान
फुटतील तर बरें.

महाश्वेता—

पद्य.—माझ्या मनिचें हितगुज.—धुमाळी.

जीवितनाथा, मजवरि रुसुनी कोटें गेलासी ॥

या अवलेची नाहीं आली केंवि दया तुजसी ॥ १ ॥

तव विरहें मीं लक्षयुगांसम गणिलें दिवसासी ॥

सत्य असे कीं मिथ्या वदतें साक्ष सखी यासी ॥ २ ॥

एकवार तरि उषडुनि नयना बोल कांहिं मजसी ॥

दयावंत तूं असुनि मनाचा मौन कसें धरिसी ॥ ३ ॥

तरलिका—ताईसाहेब, शोक करूं नका ह्मणून तरी कसें सांगूं ?
पण त्या चांडाळ दैवानें घाला घातल्यावर काय करायचें आहे ? ह्म-
णून शोक आवरा. महाराज, आपण तरी यांना दोन शब्द सांगा.

कपिंजल—(न बोलतां सुस्कारा सोडून स्तब्ध बसतो.)

महाश्वेता—प्रियकरा, मी तुझ्यावांचून अनाथ झालेंरे ! तुझी
प्रेमपत्रिका वाचतांच मी इकडे निघून आलें नाहीं, म्हणून कारे मा-
झ्यावर रागावून गेलास ? नाहींग तरलिके, कांहींच बोलत नाहीं
आतां हे मेले माझे—

पद्य.—जाई परतोनी बाळा.—त्रिताल.

प्राण न कां जाती ॥ नकळे ॥ पापकारिणी दुर्भाग्या

मी ॥ लटकी वाटे माझी प्रीती ॥ ध्रु० ॥ तुजकरिता मी
हृदयवल्लभा ॥ त्यजिले जेनीजनकाते ॥ जननिंदेची
भीति न धरिली ॥ कुलहि न गाणिलें तें ॥ धांवत आलें,
तुज भेटाया ॥ योग्य तुझी का मग ही रीती ॥ १ ॥

पण मी उगीच तुला दूषण देतें. मीच फुटक्या नशिवाची, ह्मणून
प्रथम भेट झाली तेव्हां तुला सोडून घरीं जायची मला दुर्बुद्धि झाली.
देवा ! मला घर काय करायचें होतें ! पण हे पुढचे सगळे सोहाळे
शाले पाहिजेतना ? आतां कोणाचे पाय धरूं ! कोणाला शरण जाऊं,
ह्मणजे माझा प्राण मला पुनः मिलेल !

अंजनीगीत.

तूं तरि दैवा दया करोनी ॥ प्रियतम माझा दे आणोनी ॥
वनदेवींनीं कन्या ह्मणुनी ॥ राखा सौभाग्या ॥ १ ॥

(त्याच्याजवळ पडलेली मुक्तावली घेऊन रागानें) अग रुतघने,
मुक्तावली--

चाल—सदर.

माझी ह्मणुनी तुज यापार्शीं ॥ टेउनि गेलें मी सदनाशीं ॥
कां न राखिलें प्राणपतीशीं ॥ चांडाळिणि, सांगे ॥ १ ॥

हे महाभागा, ही तुझी पुष्पमंजिरी घे, आणि पुनः एकदां या हा-
तानें माझ्या कानावर ठेव; पुनः एकदां मधुर वाणीनें मला ' ये, बै-
स ' असें म्हण. असें फसवून जायचें होतें, तर माझ्या सखीला माझा
वृत्तांत तरी कशाला विचारलास ? (त्याच्याकडे पाहतां पाहतां ए-
कदम) अगबाई ! तरलिके, प्राण आहे ग आहे. हा पहा बोलण्या-
करितां ओंठ हालवूं लागला. पाहिलेंत का महाराज ! महाभागा,
मला ओळखलेंस का ?

कर्पिंजल--(पाहून दुःखानें) छे, हा तुला नुसता भास झाला.
अशा अगर्णित तरुणांचे प्राण हरण करणारा जो निर्दय मदन,
त्याचें शरसंधान इतकें कसें चुकेल ?

महाश्वेता—खरें हो खरें. भ्रमामुळें मला तसें वाटलें. तरलिके,

आतां कांहीं आशा उरली नाही. तो पापी काम असें कांहीं तरी करील ह्मणून मीं ह्मटलें होतें, तेंच खरें झालें शेवटीं. त्यावेळीं कुठली मला इतकी लज्जा उत्पन्न झाली होती कुणाला टाऊक ? तरलिके, कादंबरीचा आणि माझा पूर्वी झालेला निश्चय मी मोडायला प्रवृत्त झालें, ह्मणून देवानें हें मला शासन केलें.

तरलिका—ताईसाहेब, आतां मागच्या गोष्टी आठवून कितीही आकांत केलात तरी काय उपयोग ? या का कुणाच्या स्वाधीनच्या गोष्टी आहेत ?

महाश्वेता—(धीरानें) तूं ह्मणतेंस तें खरें, मागच्या गोष्टी मनांत आणून कांहीं उपयोग नाही. पुढें काय करायचें त्याचा विचार केला पाहिजे. उगीच उशीर लावूं नये. तर मग—

पद्य.—आम्रमंजरी तुला अर्पितें.—धुमाळी.

ऊठ गडे सत्वरीं ॥ सेवा शेवटची ही करीं ॥ ध्रु० ॥
डाग नको हा वैधव्याचा ॥ मज सोसेना विरहपतीचा ॥
केला निश्चय सहगमनाचा ॥ अग्नि पेटवी तरी ॥ १ ॥

तरलिका—ताईसाहेब, पण हा काय चमत्कार पाहिलात का ? एकाएकीं हा आकाशांतून अति शुभ्रवस्त्र पांघरलेला कोणी दिव्याकृति पुरुष खालीं येत आहे. तीं त्याच्या कानांत कांतिमान अशीं कुंडलें डुलत आहेत, आकृति भव्य असून उत्तम लक्षणांनीं युक्त दिसते. कंठांत नक्षत्रासारख्या मुक्ताफळांचा हार आहे. हा कोण असेल बरें ?

महाश्वेता—माझ्या शोकानें करुणा येऊन कुणीतरी देवलोकाहून माझ्या प्रियकराला सजीव करण्याकरितां आला असावा. चांगलें झालें चाई. आतां याचीच प्रार्थना करितें. (वर्णन केल्याप्रमाणें एक पुरुष येऊन प्रेताजवळ उभा राहतो.) महाराज, आपण कोण असाल ते असा. मी आपल्याला शरण आलें आहे. मी आपली धर्मकन्या समजून मला चुडेदान द्या. या माझ्या प्रियपतीला पुनः जीवंत करून माझ्या स्वाधीन करा. (तो कांहीं न

बोलतां त्या शवास उचलून आकाशांत उडून जातो आणि वरूनच)

ओंवी.

आइके वत्से महाश्वेते ॥ त्याग्रं.नकोगे प्राणतें ॥

कांहीं कालें स्वप्रियातें ॥ पावशील तूं निर्धारें ॥ १ ॥

कपिंजल—(रागानें) अरे दुष्टा अंतका, माझ्या मित्राला कुठें घेऊन जातोस तें पाहतों. (असें ह्मणून त्याच्या मागोमाग उडून जातो. तरलिका आणि महाश्वेता त्यांच्याकडे आश्चर्यानें पहात कांहीं वेळ उभ्या राहतात.)

महाश्वेता—ते पहा अगदीं तारामंडळांत गेले. अगदीं दिसेनासे झाले. पण तरलिके, हा काय चमत्कार ! मला कांहीं समजत नाहीं. माझ्या मंदभाग्यानें देवांची सुद्धां बुद्धि कशी फिरली ह्मणतें ! अग, मीं त्या पुरुषाची विनंति काय केली, नी त्यानें काय केलें पाहिलेंस ! सुखसंबंध नाहीं तर नाहीं; सहगमन करीन ह्मटलें, तर तेंही कपाळीं नाहीं.

तरलिका—ताईसाहेब, हें काय असेल तें असो. पण त्या महापुरुषानें आपल्याला पित्याप्रमाणें मोठ्या मायेनें आश्वासन दिलें, तें कधीं खोटें व्हायचें नाहीं. ह्मणून मी आपल्याला पदर पसरून मागणें मागतें कीं पुनः प्राणत्यागाची गोष्ट काढूं नका.

महाश्वेता—(स्वगत) ही ह्मणते यांत कांहीं वावगें नाहीं. आश्वासनाप्रमाणें झालें तर उत्तमच झालें ; नाहीं तर आज प्राणत्याग करायचा तो पुढें करावा. (प्रकाश) तुझेंही ह्मणणें एका अर्थीं वरें दिसतें.

तरलिका—उठा तर, चला घराकडे. करायचें काय ? नाशिचीं आलें तें मन घट्ट करून सोसलें पाहिजे. उठा.

महाश्वेता—घराकडे ? तें मात्र व्हायचें नाहीं. कारण,

पद्य. चाल—युवराज शिवाजीस सुखी.—दादरा.

मज नाहिं गडे सौख्य घरीं राहिलें जरा ॥ त्याहुनि या निर्जनवनिं वास तो बरा ॥ ध्रु० ॥ घेउनि हें पात्र, हीच

माळ, बल्कलें ॥ स्नान पान साधिन गे नित्य या जलें ॥
प्रियचितनिं झिजविन मी शरिर आपुलें ॥ ध्यानभजनिं
सुप्रसन्न करिन शंकरा ॥ १ ॥

तरलिका—ताईसाहेब, असें केल्यानें आईसाहेबांना, महाराजांना किती दुःख होईल बरें ? आपण एकुलत्या एक, त्यांचा सर्व जीव आपणावर आहे. आपणावांचून त्यांना कसें सुख लागेल बरें ?

महाश्वेता—तरलिके, आतां मला आई नको, बाबा नकोत, संपत्ति नको, सौख्य नको, कांहीं नको. माझ्या प्रियकरावांचून हें सर्व जग मला शून्य आहे. तूंच घरीं जा, आणि—

पद्य.—अजि शेवटचा लाभचि हा.—धुमाळी.

पिय जननीला तैसें मम जनकाला ॥ कथि अनर्थ हा
ओढवला ॥ या कृत्येला व्यर्थ जन्म हो दिधला ॥ श्रम
मात्र तुह्यांला झाला ॥ चाल ॥ समजावें उदरिं न आ-
ली ॥ जन्मतांचि किंवा मेली ॥ स्मृतिशेषहि नाही उ-
रली ॥ चाल ॥ मजसाठीं हो वाहुं नका शोकाला ॥ जा
सांग असें उभयांला ॥ १ ॥

आणखी (तिला आलिंगून) गडे तरलिके, माझ्याप्रमाणेंच त्यांचें तुझ्यावरही प्रेम आहे, ह्मणून तूं त्यांच्यापाशींच रहा; ह्मणजे तुझ्याकडे पाहून तरी त्यांना अम्मळ बरें वाटेल.

तरलिका—(अश्रु गाळीत) ताईसाहेब, मी दासी झालें ह्मणून इतकीका अधम आहे ? लहानपणापासून आपल्या सेवेंत राहून अशा प्रसंगीं आपल्याला सोडून गेलें, तर अधोगतीशिवाय मला दुसरी गतीच मिळायची नाही. ताईसाहेब, आपला निर्धार तसा माझाही निर्धार, कीं या कुडींत प्राण आहे तोंपर्यंत मी आपल्याला सोडून जायची नाही.

महाश्वेता—बरें आई. तुझ्याच नशिबीं दुःखें भोगायचीं असतील, तर तीं कशीं चुकणार ? चल तर. या अच्छोदतीर्थींत स्नान करून त्या सकाळीं पाहिलेल्या गुहेंत जाऊं. (मुक्ताहार, अवशिष्ट बल्कलें, कमंडलु घेऊन उठते.) अरे चांडाळा देवा—

पद्य.-गुणगंभीरा तूं गुणिरे.-त्रिताल.

काय तुझी निष्ठुरता ती आतां दाखवीरे ॥ धैर्यवळें सो-
शिन सारी, कोण पाहुं हा रे ॥ १ ॥ योजि तीव श-
स्त्रें अस्त्रें अवधीं संग्रहींचीं ॥ दीर्घकाळ विरहीं कैसा कं-
टितें पहा रे ॥ २ ॥ मानुनिया दीन अनाथा अबला,
एकली मी ॥ दाउं नको लेशहि माया प्रार्थितें तुला रे ॥ ३ ॥
(जातात)

अंक ४ था.

प्रवेश १ ला.

स्थळ-आकाशमार्ग.

(श्वेतकेतुमुनीचा शिष्य मंदारक आणि नभःशीर्षमुनीचा शिष्य पद्मनाभ असे बोलत येतात.)

मंदारक--त्यांत कांहीं गुह्य नाहीं. महाश्वेतेच्या विरहानें वि-
व्हल झालेल्या पुंडरीकानें प्राणोत्क्रमणापूर्वीं चंद्राला शाप दिला.
चंद्रानेंही उलट पुंडरीकाला शाप दिला, तसेंच पुंडरीकाचें शव
घेऊन तो दिव्य पुरुष वर जात असतां कपिंजलही शोकांध होऊन
त्याच्या मागोमाग गेला. मार्गांत एका आकाशसंचारी ऋषीस
त्याचा धक्का लागतांच " या उद्धृष्टपणासाठीं तूं मृत्युलोकीं अश्व
होशील " असा त्यानें कपिंजलास शाप दिला. इत्यादि वर्तमान
मीं पूर्वीं सांगितलें होतें, तें ध्यानांत असेलच तुझ्या ?

पद्मनाभ--हो. तें सर्व ध्यानांत आहे; आणि त्या शापाप्रमाणें
उज्जयनीचा राजा तारापीड यास वृद्धापकाळीं जो पुत्र झाला, तोच
चंद्राचा अवतार चंद्रापीड; आणि तारापीडाच्या शुकनास नामक
ब्राह्मण प्रधानास, चंद्रापीड जन्मला त्याच वेळीं झालेला पुत्र जो
वैशंपायन, तोच पुंडरीक हें सुद्धां मला समजलें आहे.

मंदारक--झालें तर, पुढचा वृत्तांत ऐक. चंद्रापीड आणि

वैशंपायन यांनीं पोंडश वर्षांच्या आंतच सर्व विद्या, कला संपादन केल्या. तेव्हां तारापीडानें आपल्या पुत्रास यौवराज्याचा अभिषेक करून, त्या दोघांनाही अगणित सैन्यासहवर्तमान दिग्विजयाकरितां पाठविलें होतें. त्याप्रमाणें त्यांनीं तीन वर्षांतच आपल्या अतुलभुजप्रतापानें सर्व दिशा जिंकल्या आणि विश्रांतीकरितां सांप्रत ते कैलासाच्या पायथ्याशीं सुवर्णपूर ह्मणून किरातांचें नगर आहे तें जिंकून तिथें तळ देऊन राहिले आहेत.

पद्मनाभ—तर मग आतां लवकरच उज्जयिनीला परत जातील.

मंदारक—गेले असते; परंतु चंद्रापीड हा आज प्रातःकाळीं मृगयेकरितां आपल्या इंद्रायुध—इंद्रायुध ह्मणजे कपिंजळ—नांवाच्या अश्यावर बसून जवळच्या अरण्यांत गेला होता. तिथें एक अश्व-मुखी किन्नरांचें जोडपें त्याच्या दृष्टीस पडलें. त्याच्या मार्गें लागून तो एकदाच चित्ररथवनासमीप आला. तिथें तें जोडपें एकाएकीं अदृश्य झालें. तेव्हां निराश होऊन, तृषानिवारणार्थ जलाचा शोध करीत करीत अच्छोदसरोवरीं गेला. हा वृत्तांत गुरुजींना विदित करून, पुढें काय प्रकार होतो तें पहाण्याकरितां मी पुनः त्या सरोवराकडे चाललों आहे.

पद्मनाभ—पण कारे, चंद्रापीडाला आणि वैशंपायनाला पूर्व-जन्मींचें स्मरण आहे का ?

मंदारक—छे, शापप्रभावानें तें नष्ट झालें. बरें जातों आतां; विलंब होतो.

पद्मनाभ—आणखी एक शंका विचारतां. तुझ्या गुरुजींचा पुत्र पुंडरीक म्हणजे या जन्मींचा वैशंपायन याच्याजवळ तूं असावेस, तो चंद्रापीडाकडे का चाललास ?

मंदारक—त्यांतील मर्म गुरुजींना माहित असेल. मला का त्यांची आज्ञा प्रमाण. बरें तर जातों आतां.

पद्मनाभ—माही जातों. आज आमच्या गुरुजींच्या ३ श्रमांत मोठमोठे ऋषिवर्य मिळून वर्णाश्रमधर्माविषयीं मोठ

कडाक्याचा वादविवाद चालायचा आहे. मला तिथें असलें पाहिजे.
(दोहों दिशांनीं दोघे जातात.)

प्रवेश २ रा.

स्थळ—चित्ररथवनांतील अच्छोदसरोवर.

चंद्रापीड—अहो निरर्थक वाटणारे श्रमही दैवानुसार हितपरि-
णामी होतात. हेंच पहा—

साकी.

टाकुनि सैनिक मित्रहि माझा वैशंपायन मार्गें ॥
अश्वमुखांच्या लोभानें मी धांवत आलों वेगें ॥
ह्यणुनिच मज दिसलें ॥ दिव्य सरोवर हें असलें ॥ १ ॥
खरोखर, हें सरोवर ह्यणजे रमणीय वस्तूचें शिरोरत्न आहे. चां-
तील हें अत्यंत निर्मल उदक पाहून असा भास होतो कीं—

पद्य.—काय मला भूल पडलि.—दादरा.

धवलचंद्रिकाच काय पूर्ण सांचली. ॥ सत्पुण्यें अथवां
जलरूप पावली ॥ ध्रु० ॥ स्फटिकशिलामंदिर हें काय
भूमिचें ॥ कीं द्रवलें विमलहास्य चंद्रमौलिचें ॥ विरघळ-
ले शुभ्र मेघ काय शरदिचे ॥ कीं निर्मळ साधुमनें सकळ
वितळलीं ॥ १ ॥

असो; इंद्रायुधाला स्वच्छंदानें जलप्राशन करण्याकरितां मोकळा
सोडलाच आहे; आपणही थोडेसें स्वच्छोदक सेवन करून तृप्त व्हा-
वें. (जल प्राशन करून) अहाहा ! किती मधुर, किती गार, किती
सुवासिक ! आज मी स्वर्गलोकीं अमृतकुंडाच्या कांठीं बसून अमृ-
तपानच करीत आहे असें वाटतें. एका अंजुलीनेंच मार्शा तृषा सर्व
शांत झाली. या उदकाचा एकेक गुण पाहून मी निश्चयानें म्ह-
णतो कीं—

पद्य.—वीरा भ्रमरा जन्मुनि सार्थक.—धुमाळी.

प्रमाद घडला विधिच्या हरतें, निर्मुनि जल हें असें ॥

केलें अमृत तयानें कसें ॥ १ ॥ जे अमृताचे गुण ते सारे
यांत येति अनुभवा ॥ केला श्रम मग कां हो नवा ॥२॥
शीतलतेनें अंगा सुखवी विमलपणें दृष्टिला ॥ घ्राणा क-
मलगंध मानला ॥ ३ ॥ हंसांच्या ह्या मधुर रवांनीं श्रव-
णपुटे लोभलीं ॥ स्वादं जिह्वा आनंदली ॥ ४ ॥

बरें तर, आतां याच तटशिलातलावर या वासंतिलतेखालीं कमल-
पत्राची शय्या करून, त्यावर सूर्याचा प्रखर ताप कमी होईपर्यंत विश्रां-
ती घ्यावी; नंतर सुवर्णपुराकडे जाणाऱ्या मार्गाचा शोध करावयास
लागावें. (इतक्यांत कांहीं गीतध्वनि ऐकून) अरे, या निर्मनुष्य
वनांत वीण्याच्या शंकरानें युक्त असा हा मधुर गीतध्वनि कुणाचा
बरें ? अहाहा ! किती मधुर ! हणूनच बरें—

साकी.

कोमल दूर्वाकुर कवलातें टाकुनि बहु उत्साहें ॥

गीतध्वनिच्या अनुरोधानें धांवति तिकडे मृग हे ॥

सार्मिक गानांचे ॥ लोकीं हेचि असति साचे ॥ १ ॥

हें समोर देवालय दिसतें, यांतून हा कर्णमनोहर ध्वनि येत अ-
सावा. (जवळ जाऊन आनंदानें) अहाहा ! या देवालयाच्या म-
ध्यभागीं जी स्त्री बसली आहे, तिचाच हा गीतस्वर. ही कोण
असावी बरें ?

पद्य.—नारक्षीरालिंगनरूपीं.—धुमाळी.

सतनु करावा पुनः मदन तो प्रार्थि शिवाला रति भासे ॥

तपःसिद्धि ही कीं गौरीची येइ पूजना या वेषें ॥ १ ॥

महामुनींची ध्यानसंपदा मूर्तिमती ही अवतरली ॥ कु-

सुमश्री कीं काननतरुंची स्वयं शिवार्चन करुं आली

॥ २ ॥ इंदुकरांनीं धुतली किंवा अमृतफेन' इस धवल

करी ॥ रजत रसानें सारविली कीं कुंदफुलांची तनु

सारी ॥ ३ ॥ जणु हंसाच्या धवलपणाचा पुंज तयांना

हा केला ॥ मृणालविरचित सर्वांगें कीं, श्वेतगुणा

कळसचि झाला ॥ ४ ॥

पाशुपतदोक्षेचें आचरण करीत असतां ही किती सुंदर दिसते !
ही पुनः गाऊं लागली; तर इतक्यांत जवळ जाऊं नये.

महाश्वेता—

पद्य—तों तननन वाजवि वेणु.—त्रिताल.

शिवशंकर गिरिजारमणा ॥ व्याघ्रांबर उरगाभरणा ॥
पदपंकजलीनोद्धरणा ॥ भवजलनिधितरणा ॥ मस्तकिं
गंगा अंकिं शुभांगा ॥ सुरनरमुनिवर वंदित चरणा,
शरणा ॥ १ ॥

(पुनः ध्यानस्थ बसते.)

चंद्रापीड—(तिच्याकडे पहात) हिच्या आकृतीवरून, तसेंच
या मधुरकंठावरून ही गंधर्वकन्यका असावी असा तर्क होतो. असो—
दिंडी.

नाहिं गेली ही उडुनि जरी व्योमीं ॥ नाहिं झाली जरि
गुप्त तरि हिला मी ॥ पुशिन कोणाची, नांव काय
सांगे ॥ तरुणपणिं हें ब्रत घेतलेंस कांगे ॥ १ ॥

(ती चाच्याकडे पाहते) अहाहा ! हिची ही तपाच्या प्रभावानें
गंभीर झालेली पुण्यकारक दृष्टि माझ्या अंगावर पडतांच मीं आज
पवित्र तीर्थांत स्नानच केलें कीं काय असें वाटतें.

महाश्वेता—महाभागा, ये. तुझें स्वागत असो.

चंद्रापीड—(जवळ येतांना मनांत) मला पाहून अदृश्य झाली
नाहीं, त्याअर्थीं हिचा वृत्तांत श्रवण करण्याची माझी आशा सफल
होईलसें वाटतें. तसेंच कोणी दिव्यांगना असून माझा इतका
आदर करिते, हें एक सुलक्षणच ह्मणायचें. (प्रकाश) हे भगवति !
मी प्रणाम करतो.

महाश्वेता—ये, बस. तूं कोण ? या प्रदेशांत कसा आलास ?
कारण, या स्थलीं साधारण मनुष्याचा संचार होत नाहीं.

चंद्रापीड—भगवति, उज्जयिनीचे राजाधिराज तारापीड, त्यां-
चा पुत्र मी चंद्रापीड. संपूर्ण दिग्विजय करून हिमाचलाच्या पाय-
थ्याशीं जें किरातांचें सुपर्णपूर आहे, तेथें सेनेसह विश्रांति घेण्या-

करितां कांहीं दिवस राहिलों होतों. आज मृगयानिमित्तानें एकदाच एका अभ्यमुखी जोडप्याच्या मार्गे लागून या सरोवरावर आलों. तेथें तुझा मधुर गीतध्वनि ऐकून येथें आलों; तों तुझे हें कल्याण-कारक दर्शन झालें.

महाश्वेता—महाभागा, तुला फारच क्षुधा लागली असेल; पण या वनांत कंदफलांशिवाय दुसरें काय मिळणार ? तूं इथेंच बैस. मी या वृक्षाचीं कांहीं मधुर फले घेऊन येते.

चंद्रापीड—भगवति, तुझी ही शांत मूर्ति पाहून, आणि हें गौरवाचें भाषण ऐकूनच माझी क्षुधा शांत झाली. आतां मी कांहीं विचारतां तेवढें सांगून मजवर अनुग्रह कर.

महाश्वेता—काय विचारतोस बाबा ?

चंद्रापीड—हेंच कीं,—

पद्य.—नाहीं कोणीही हुंगीलें.—दीपचंदी.

कोण्या मुनिचें गंधर्वाचें ॥ किंवा गुह्यक सिद्ध सुरांचें ॥

किंवा कुल तें अप्सरसेचें ॥ केलें पावन जन्मुनि सांगे ॥१॥

तसेंच

सौख्यास्पद नवयौवन कोठें ॥ कोठें व्रत हें दुःसह मोठें ॥

लावण्याची श्री ही कोठें ॥ कोठें सांगे नियह ऐसा ॥ २ ॥

आणखी ज्या पंचमहाभूतांपासून आमचीं शरीरें निर्माण झालीं, त्याच द्रव्यांचें हें तुझे शरीर असून, इतकें शुभ्र कसें ?

महाश्वेता—महाभागा,

पद्य.—युवराज शिवाजीस सुखी.—दादरा.

अतिपापी मी चांडालिण विफलजीविता ॥ निर्लज्जा नष्ट-

धवा लोकनिदिता ॥ ध्रु० ॥ जन्मुनि जननीस मात्र व्यर्थ

शिणविलें ॥ तातादिक इष्ट जनां शोकिं लोटिलें ॥ ब्राह्म-

णवध करुनि घोर पाप जोडिलें ॥ वृत्त तिचें परिसुनि

तुज लाभ कोणता ॥ १ ॥

रडूं लागते.)

चंद्रापीड—(रडतेसें पाहून स्वगत) अरे ! हें काय अनिष्ट

झालें! आतां तर हिचा वृत्तांत ऐकण्याची मला ज्यास्त उत्कंठा लागली. (प्रकाश) भगवति, पूर्वीच्या कांहीं दुःखदायक गोष्टीचें स्मरण करवून तुला मीं शोकसंताप दिला; याची मला क्षमा-कर.

महाश्वेता—महाभागा, जी गोष्ट निरंतर माझ्या दृष्टीपुढें उभा आहे, त्याचें स्मरण कशाला करायला पाहिजे? एके बाया माझी कथा. तुझ्यासारख्या सत्पुरुषाला सांगितली ह्मणजे माझ्या दुःखाचें तरी ओझें थोडें हलकें होईल.

पद्य.—यादवराया भाईयारे.—धुमाळी.

कुलें चतुर्दश सुरांगनांचीं, एक सुधेंतुनि उद्भवलें ॥ शशि-
किरणोज्ज्वल दुसरें त्यांतचि, मज्जननीचें जन्म झालें ॥१॥
दक्षकन्यका मुनि पाहिली तशि, दुजी अरिष्टा ती प्रसवे ॥
षट्सुतरत्नं ज्येष्ठ हंस तो, सकलां ज्याचें यश ठावें ॥ २ ॥
जननी गौरी जनक हंस या दोषांपोटीं मी आलें ॥ नांव
महाश्वेता हें त्यांनीं वर्ण पाहुनी सार्थ दिलें ॥ ३ ॥
शिशुत्व गेलें आनंदानें, दुःखलेश नच अनुभविला ॥
क्रमाक्रमानें तरुणदशा ये, कुसुमश्री जशि लतिकेला ॥४॥
वसंतमासीं एके दिवशीं, मातेसह या सरोवरीं ॥ स्नान
कराया आलें होतें—

(रडत) देवा ! तो नष्ट दिवस उगवला नसता तर फार चांगलें झालें असतें. अरे ! ज्या दिवशीं लग्न, त्याच दिवशीं वैधव्यराहून मला पूर्ण ग्रासून टाकलें. (रडें आंवरून) पण महाभागा, ही कहाणी कांहीं थोडक्यांत आटपायची नाही. तूं आज सकाळ-पासून अगदीं उपवासी आहेस. तर आधीं इथून जवळच माझी रहाण्याची गुहा आहे; तिकडे माझ्याचरोचर चल, आणि उत्तम उत्तम फलें देतें तीं खाऊन तृप्त हो, आणि मग या मंदभागिनीची सर्व कथा ऐकून घे.

चंद्रापीड—(स्वगत) हिचा वृत्तांत फार दुःखदायक दिसतो; आणि हिला पूर्वस्मरणानें अत्यंत शोक झाला आहे. तर आतां वि-

शेष आग्रह करूं नये. (प्रकाश) भगवति, तुझ्या आज्ञेप्रमाणें या-
यला मी सिद्ध आहे.

महाश्वेता—ये तर असा माझ्या मागून. (जाऊं लागते.)

चंद्रापीड—शिव शिव !

साकी.

शरीरधारी कोणि असो तो सुर कीं मानवयोनी ॥ वि-
धिनियमचि हा दिसतो त्याला यासावें व्यसनांनीं ॥
नाहीं तरि हीतें ॥ दुःख कदापि न संभवतें ॥ १ ॥

(तिच्या मागून जातो.)

प्रवेश ३ रा.

स्थळ—गुहा.

(गुहेच्या द्वारीं आसनावर बसलेली महाश्वेता व तिच्याज-
वळ शिलातलावर बसलेला चंद्रापीड प्रवेश करितात.)

महाश्वेता—(सुस्कारा सोडून) ही हृदयद्रावक वार्ता कळून
दुसरे दिवशीं वाचा, आई, आप्त, इष्ट, सर्व आले. त्यांनीं पुष्कळ
प्रकारांनीं माझे सांतवन करून, मला धीर देऊन, माझीं आर्जवें
करून मला घरीं नेण्याचा यत्न केला. पण माझा निर्धार सुटत
नाहीं, असें पाहून कांहीं दिवसांनीं मोठ्या कष्टानें तीं सर्व निघून
गेलीं. तेव्हांपासून आज दोन तपें होत आलीं; मी त्या दिव्यपुरु-
षाच्या आश्वासनावर भरंवसा ठेवून काळ कंठीत या अरण्यांत प-
डलें आहे. (रडत) पण दुर्दैवाच्या बळानें त्या पुरुषाचें भाषणही
मिथ्या झाल्यासारखें दिसतें. प्रिया पुंडरीका ! तेव्हांच कां मी तु-
झ्याचरोबर परलोकीं आलें नाहीं ?

चंद्रापीड—(दुःख आवरून) भगवति, हा शोकाचा वेग आ-
वरून धर. जे कष्टभीरु, कृतघ्न, सुखलंपट आणि ज्यांच्या हातून स्ने-
हाला योग्य असें आचरण होत नाहीं, तेच मात्र प्रियजन मृत्यु

पावला असतां त्याच्याविषयीं शोक करून स्नेहभाव प्रकट करितात. पण तुला शोक करणे योग्य नाही. कारण तूं पुंडरीकाकरितां काय काय केलेंस व करीत आहेस हें ध्यानांत आण बरें.

पद्य.—झडकरि पाव जगज्जननी.—त्रिवट.

जननीजनका त्वां त्याजिलें ॥ विविधविषय तव सन्निध
असतां, तृणसम अवगणिलें ॥ ध्रु० ॥ सोडुनि सौख्या-
वरि पाणी ॥ क्लेशीं मृदुतनु झिजवोनी ॥ वैराग्याचें व्रत
धरुनी ॥ स्त्रीजन दुष्कर तप साधाया वन हें आदरिलें ॥१॥

महाश्वेता—पण हें ज्या हेतूनें करतें, तो कुठें सफल होतो ? विनाकारण आशा धरून फसलें; ह्मणून वाटतें कीं, सहगमन केलें असतें तर स्वर्गलोकीं तरी पतीचा आणि माझा सहवास घडला असता.

चंद्रापीड—भगवति महाश्वेते, सहगमन करणें हें उत्तम असें कोण म्हणत असतील ते असोत. माझा तर अभिप्राय असा आहे कीं—

पद्य.—नाहिं सुभद्रा या वार्तेतें.—धुमाळी.

प्रियजन सरतां स्त्रीनें मरणें निष्फल जाणावें ॥ प्राण न
जाती स्वयें, तयां कां बळेंचि ओपावे ॥ ध्रु० ॥ अविचाराचें
कृत्य असे हें मार्गाचि मूढांचा ॥ क्षुद्रदृष्टि ही प्रकार खोटा
हा अज्ञानाचा ॥ प्रमाद दुसरा याहुनि मोठा काय घडा-
याचा ॥ सहगमनाचें शास्त्रवचनही सत्य न मानावें ॥१॥

महाश्वेता—महाभागा, शास्त्रवचन कसें खोटे ह्मणतोस ? पति मृत झाला असतां स्त्रीनें सहगमन करणें, हाच तिचा धर्म होय.

चंद्रापीड—मी तर याला मूर्तिमंत अधर्म ह्मणतो. कारण, विरहवेदना सहन होत नाहीत, ह्मणून स्त्रीनें आपला देह चितेंत अर्पण करून स्वार्थ साधणें, हा धर्म कसा होईल ! यांत मृताकरितां काय केल्यासारखें होतें बरें ? मी असें विचारतो कीं,

पद्य.--ब्राह्मणकन्या नव्हे क्षत्रिया.-धुमाळी.

सहगमनानें मृतपति होतो सजीव का परतुनी ॥

कां त्या सौख्य अशा साधनीं ॥ १ ॥ उत्तमलो-

कीं वास घडे का प्रिय भर्त्यालागुनी ॥ किंवा

भेटे तो येउनी ॥ २ ॥ अधःपात टाळाया त्याची

युक्ति काय ही मनीं ॥ पाहे शुचिव्रते शोधुनी ॥ ३ ॥

सहगमनानें पतीचें तर कांहीं हित होत नाहीच; उलट स्त्रीनें केलेलें आत्महंत्येचें पाप मात्र अंशतः तरी त्याला लागतें. तीच जर जिवंत राहिल, तर जलांजलिदानादिकांनीं आपण पुण्य करून पतीचेंही हित साधील.

महाश्वेता--महाभागा, मी आधींच स्त्री; त्यांतून या शोकभारानें अगदीं मूढ झालें आहे. मला योग्यायोग्य काय करणार! पण असें पूर्वी कोणीं केलें आहे काय?

चंद्रापीड--हो हो; इतिहासपुराणांत अशा कथा पुष्कळ आहेत.

साकी.

मदनस्त्री रति, पृथा पांडुची, तेंवि उत्तरा भार्या ॥ अभि-

मन्यूची, जयद्रथस्त्री दुःशीला जी आर्या ॥ यांनीं पति

मरतां ॥ केलें नाही प्राणांता ॥ १ ॥

अशा आणखी सुरासुरांच्या, मुनिगंधर्वांच्या, सहस्रावधि कन्या पतिमरणानंतर आत्महत्या न करितां तशाच राहिल्या आहेत.

महाश्वेता--पण महाभागा, रतीला जसा पुनः पतिसमागम झाला, तसा मलाही होईल कशावरून ?

चंद्रापीड--ही शंका सुद्धां नको. कारण त्या सिद्धपुरुषाची वाणी कधींही अन्यथा होणार नाही. आतां मृताचें पुनरुज्जीवन होईल कसें, अशी शंका घेशील, तर अर्जुनाला उलूपीनें जिवंत केलें, परिक्षितीला श्रीरुष्णांनीं सजीव केलें, अशीं पुष्कळ उदाहरणें तुलाही माहित आहेत; ह्मणून भगवति, माझी तुला शेवटीं इतकीच विनंती आहे कीं,

दिंडी.

न करि शोका धैर्य दे मानसातें ॥ नको निंदूं
व्यर्थ तूं आपणातें ॥ गहनसंसृतिमग्नस येति ऐ-
सीं ॥ अमित दुःखें, परि धीर हंसति त्यांसीं ॥ १ ॥

महाश्वेता—महाभागा, तुझे हें सयुक्तिक, मधुर, समाधानाचें,
साधार, संशयनिवृत्ति करणारें भाषण ऐकून, माझा शोकसंताप बराच
शांत झाला. खरोखर तुझ्यासारख्या मूर्ति केवळ दुसऱ्याच्या कन्या-
णाकरितां या जगांत अवतरतात.

चंद्रापीड—(समोर दूर पाहून) भगवति, ही एक स्त्री आणि
एक तरुण पुरुष अशी दुरून इकडे येत आहेत, तीं कोण पहा बरें.

महाश्वेता—(पाहून) हं, हीच ती माझी सखी तरलिका आ-
णि तो माझ्या प्रियसखी कादंबरीचा वीणावाहक केयूरक.

चंद्रापीड—कादंबरी ही कोण ?

महाश्वेता—सांगतें. तुला मीं मघाशीं दक्षाची पहिली कन्या
जी मुनि ह्मणून सांगितली, तिला चित्ररथ नांवाचा एक महा-
प्रतापी पुत्र झाला. तोच संपूर्ण गंधर्वकुलांचा अधिपति. माझा
पिता हंसहि त्याच्याच सत्तेखालीं असतो. त्याची स्त्री देवी मदिरा
ही अमृतापासून जें अप्सरांचें कुल उत्पन्न झालें, त्यांत झालेली.
त्यांची कादंबरी ही एकुलती एक मुलगी. तिचें आणि माझें सगळ्य
किती ह्मणून सांगूं ?

पद्य.—नको हरी निशिं बाहेर जाऊं—पंजाबी.

देह मात्र तो भिन्न दिसाया, जीव एक परि दोर्धीचा ॥

ध्रु० ॥ आसनशयनीं भोजनपानीं, एक ठिकाणीं बाल-

पर्णी ॥ गीतलकादिक विद्या शिकलों, खेळ खेळलों बहु

परिचा ॥ १ ॥ अशुभ वृत्त मम कळुनि तियेनें स्नेहबळें

निश्चय केला ॥ जेंवरि शोकाकुल मी तोंवरि, पाणि-

दान नच करण्याचा ॥ २ ॥

चंद्रापीड—याला ह्मणावें सरा स्नेह. बरें मग पुढें ?

महाश्वेता—पुढें काय; हा निश्चय कहूनच राहिली नाही, तर तिने आपल्या सखिजनापार्शीं असेंही स्पष्ट बोलून दाखविलें, कीं जर मातापित्यांनीं बलात्कारानेंच माझे कुणार्शीं लग्न लाविलें, तर

अंजनीगीत.

गळकासें वा विष खावोनी ॥ अग्निकाष्ठही भक्षण करु-
नी ॥ किंवा अन्नोदक सांडोनी ॥ जाइन परलोका ॥१॥

चंद्रापीड—शाबास गंधर्वकन्ये कादंबरी ! जशी तुझी सखी त-
शी तूही स्त्रियांत धन्य आहेस. भगवति, हा तिचा निश्चय अद्यापि-
ही ढळला नाहीना ?

महाश्वेता—छे ! आज इतकीं वर्षे झालीं पण तिचा निश्चय
होता तसा आहे. आईबापांनीं, आम्हेष्टांनीं, मैत्रिणींनीं पुष्कळ उपाय
केले, पण व्यर्थ. ह्मणून काल तिच्या आईनें ह्मणजे देवी मदिरेनें
मला सांगून पाठविलें कीं ' तुझी स्थिति अशी झाली ह्मणून आ-
ह्मी दुःखांत आहोंच; आणखी कादंबरीही आपला हट्ट सोडीत नाहीं.
तव्हां तूं तरी तिला चार गोष्टी सांगून पहा. ' म्हणून मीं आज स-
कार्ळीं तूं येण्याच्या पूर्वीं तरलिकेला कादंबरीकडे पाठविली होता.
ती माझा निरोप तिला सांगून परत आली. पण हा केयूरक कां
आला असावा कळत नाहीं.

(इतक्यांत तरलिका व केयूरक येऊन महाश्वेतेस सविनय
प्रणाम करून, चकित मुद्रेनें चंद्रापीडाकडे पहात उभी राहतात.)

तरलिके, सांगितलास का माझा निरोप कादंबरीला ! काय
ह्मणाली ती ?

तरलिका—तीं तिला निरोप सांगितला. पण ती काय ह्म-
णाली तें हा केयूरकच सांगेल.

महाश्वेता—(स्वगत) बहुतकरून रुचला नाहीसा दिसतो. ती
जात्या फार कोवळ्या मनाची, स्नेहार्द्र असल्यामुळे असें कांहीं तरी
होईल असें मला वाटलेंच होतें. (प्रकाश) कायरे केयूरका, काय
ह्मणाली सखी कादंबरी ?

केयूरक--(हात जोड़ून) भगवति, तुझा निरोप ऐकतांच देवी कादंबरी आधीं रडूं लागली. कांहीं वेळानें शोक आवरून संतप्त मुद्रेनें माझ्याकडे पाहून ह्मणाली, ' केयूरका, तूंच जाऊन त्या निघुर महाश्वेतेला उलट असें विचार कीं, तूंचनांत कष्ट भोगीत असतां मी घरीं राहून सुख भोगतें, असें समजून का हा मर्मभेदक निरोप पाठ-विलास ! ' असें ह्मणून आझां दोघांनाही निरोप दिला.

महाश्वेता--(विचार करून) बरें तर केयूरका, तूं पुढें जा, आणि मीच उदईक सकाळीं तुझ्या भेटीला येतें आणि काय तें उत्तर देतें असें कादंबरीला सांग.

केयूरक—आज्ञा प्रमाण. (प्रणाम करून निघून जातो.)

महाश्वेता--महाभागा चंद्रापीडा, माझी एक विनंती आहे. मान्य करशील तर सांगतें.

चंद्रापीड--भगवति, काय आज्ञा आहे !

महाश्वेता--हें पहा, चित्ररथगंधर्वांचें वसतिस्थान हेमकूट पर्वत हा फारच रम्य आहे; तेथील राजधानीची रचनाही अलौकिक आहे; गंधर्वलोक तर तुझ्यासारख्यांनीं अवश्य पाहण्यासारखा आहे; तशाच माझी सखी कादंबरी किती सरळ स्वभावाची आणि थोर मनाची आहे ह्मणून सांगूं ! तिचें रूप तर इतकें मोहक आहे, कीं प्रत्यक्ष रतिही तिच्या दासीच्या दासीसुद्धां शोभायची नाही. ह्मणून तुझ्या कांहीं महत्वाच्या कामांत व्यत्यय येण्याजोगा नसेल, तर माझ्याचरोचर तिथपर्यंत येऊन, सर्व चमत्कार पाहून, माझ्या सखीला भेटून तिची कांहीं समजूत पादन, दोन तीन दिवस राहून परत यावेंस, अशी माझी मोठी इच्छा आहे.

चंद्रापीड—भगवति--

साकी.

शांति, विरति, तप, निरभिमानता, शील, सरलता, शुचिता ॥ परमविनय, मधुभाषण ऐसी पाहुनि तव गुण-

वत्ता ॥ झालों शिष्य तुझा ॥ योजीं कवण्याही काजा ॥ १ ॥

महाश्वेता--तूं माझ्या विनंतीला मान दिलास हें पाहून मला फारच आनंद झाला. बरें आतां सायंसंध्या, फलाहार इत्यादि उरकून रात्रीची रात्र इथें पल्लवशय्येवर स्वस्थ निद्रा घे. सूर्योदय होतांच इथून निघूं. मी आतां स्नान करण्याकरितां जातें. तरलिके, तूं जाऊन चांगलीं चांगलीं फळें घेऊन ये जा. आणि आल्यावर याची पल्लवशय्या तयार करून ठेव.

(दोघी निघून जातात.)

चंद्रापीड--अहाहा ! या आजच्या आनंदजनक आश्चर्यपरंपरेचा शेवट किती गोड होणार आहे, याची कल्पनाच करतां येत नाही.

पद्य.--आतां शशिमुखिच्या विक्रयनिं.-त्रिवट.

मृगया वनिं करितां हयमुखयुग म्यां देखिलें ॥ध्रु०॥

तृषार्थं फिरतां रम्य दिसे हें सहज सरोवर खासें ॥

अश्रुतमधुरध्वनि परिसुनि मग चित्तवृत्ति उल्लासे ॥

शिवमंदिरिं ही साध्वी भेटे आतां काय पुढें या ॥३॥

(पडदा पडतो.)

अंक ५ वा.

प्रवेश १ ला.

स्थळ--कादंबरीचें अंतःपुर.

(कादंबरी आणि केयूरक बोलत असताना पडदा उघडतो.)

कादंबरी--चरें, त्याचें वय किती असावें ?

केयूरक--तारुण्याचीं मनोहर लक्षणे त्याच्या ठिकाणीं बरींच व्यक्त दिवूं लागलीं आहेत, यावरून तो बीस किंवा एकवीस वर्षांचा असावा.

कादंबरी--(स्वगत) हा पुंडरीक ह्या वा तर आधीं महाश्वेतेचा आणि त्याचा वियोग होऊनच एकवीस वर्षे होत आलीं, तेव्हां हें कसें ! पण हा काय मी तकं करते ! कारण, पुंडरीकही देवलोकींचा असल्यानें आमच्याप्रमाणें त्याचेंही यौवन नष्ट होण्यासारखें नाहीं. (प्रकाश) चरें, केयूरका, तो रूपानें कसा काय आहे !

केयूरक--देवि, तो रूपानें कसा आहे हें सांगणेंच अशक्य आहे; कारण त्रिभुवनसुंदर जो रतिकान्त तोसुद्धां त्याच्यापुढें कुरूप दिसेल. त्याचा अंगपिंड फारच रमणीय ! तें विशाल वक्षस्थळ, पुष्ट घाहू, सुहास्य वदन, सरळ उंच नासिका, कमलाप्रमाणें नेत्र, विस्तीर्ण भालप्रदेश--सारांश, प्रत्येक अवयव अगदीं रेखल्याप्रमाणें !

कादंबरी--चरें, महाश्वेता येणार आहे तिच्याबरोबर तो येईल का ?

केयूरक--तें मी काय सांगूं ?

(इतक्यांत मदलेखा सखी येते.)

मदलेखा--(घाईघाईनें) देवि कादंबरी, महाश्वेता आली !

कादंबरी--कुठें आहे ! (असें ह्मणून शट्कन उठून पुढें जाते; आणि महाश्वेता येते तीस मोठ्या प्रेमानें आलिंगन देऊन) प्रियसखे, ये आधीं बसूं ये. तुझ्याशीं किती किती बोलायचें आहे.

महाश्वेता--तेवढ्याकरितांच आलें आहे. चल. (दोर्धा चसतात.)

कादंबरी--(रागानें) पण मी तुला मोठ्या आनंदानें कडकडून भेटलें ती काय ह्मणून ? तूं कांहीं माझी लहानपणची निष्कपट अंतःकरणाची मैत्रिण महाश्वेता नव्हेस. आतां मी तुझ्याशीं मुळीं भाषणच करायची नाहीं.

महाश्वेता--भाषण करणार नाहींस; मग किती किती बोलणार आहेस तें कसें ?

कादंबरी--तुझ्यासारख्या निष्ठुर माणसाशीं बोलून करायचें आहे काय ? इतकीं वर्षे त्या वनांत राहून, दुसऱ्याचीं मर्म कशीं भेदावीत हेंच शिकलीस वाटतें ?

महाश्वेता--पण असें झालें काय माझ्याकडून ?

कादंबरी--काय झालें ह्मणून विचारते आणखी ! 'माझ्या दुःखी मनाला अधिक दुःख कां देतेस ? वडिल माणसांचें ऐकलम करून घे !' असा मोठ्या मायेनें मला जो निरोप पाडवितास, तो काय ह्मणून ?

पद्य चाल.-मी तस जरी मदनशरें.-दादरा.

मज बोध करी ह्मणुनि कुणी शिकवि का तुला ॥ कीं माझा स्नेहभाव कसुनि पाहिला ॥ ध्रु० ॥ किंवा मनि कोप धरुनि तरलिकेसर्वें ॥ तो निरोप मर्मभेदनासि धाडिला ॥ १ ॥

महाश्वेता--पण उगीच का कल्पनेवर कल्पना चालवितेस ! तुझ्याशीं असें करायचें मला कारण काय ?

कादंबरी--हेंच, कीं तुला वनांत टाकून, मी घरीं सुखें भोगीत राहिलें.

महाश्वेता--भलतेंच कांहीं तरी ! हें असें माझ्या स्वप्निबुद्धां आलें नव्हेतें.

कादंबरी--तर मग मला लम कर, ह्मणून निरोप धाडलास, तेव्हा हें कसें नाहीं तुझ्या मनांत आलें कीं,

अंजनीगीत.

कारण नसतां ज्या मेल्यानें ॥ दुःखिं लोटिलें तुजसि
वलानें ॥ त्या स्मरहस्तीं मी दुसऱ्यानें ॥ देइन मान
कशी ॥ १ ॥

महाश्वेता--(स्वगत) जवळच आला आहे प्रसंग; वधतें
आतां कशी देत नाहीस ती.

कादंबरी--कां ? बोलत नाहीस ? दे याचें उत्तर.

महाश्वेता--देईन आणखी केव्हां तरी हो. पण तुला भेटा-
यला एक पाहुणा येणार आहे; तर आपण जाऊन तुझ्या वसंत-
मंदिरांत बसूंचल.

कादंबरी--कोण पाहुणा तो ?

महाश्वेता--चल तिथेंच सांगतें. (दोघी जातात.)

(कादंबरीच्या कांहीं दासी प्रवेश करितात.)

सर्वजणी--

पद्य. चाल.-या डोने महाराज.

जाऊं कामाला ॥ चलाग दिवस किती आला ॥ ✓

पहिली--उपवनतरुवेलीनां जल मी घालाया जातें ॥

दुसरी--हरिणाशिशूना कोमल पल्लव चाराया जातें ॥

तिसरी--कादंबरीची कुसुमकंचुकी गुंफाया जातें ॥

चवथी--पंजरशुकसारिकेस गायन शिकवाया जातें ॥

पांचवी--द्राक्ष जांब डाळिव फळें मी खायाला जातें ॥

प्रत्येकजणी--चलग मीही चल येते ॥ १ ॥

(सर्वजणी जातात व चंद्रापीड तरलिकेसह प्र. क.)

चंद्रापीड--तरलिके, भगवति महाश्वेतेच्या ऋणांतून मी कसा
मुक्त होईन तो होवो ! केवळ तिच्याच प्रसादानें, मनुष्याला दुर्गम
असा हा गंधर्वलोक आज मला पहायला सांपडला. इथें जी जी
षस्तु दृष्टीस पडते, ती ती अपूर्वच. या राजधानीची अत्यंत सुंदर
रचना पाहून आमची उज्जयिनीसुद्धां मला अगदीं ओसाड दिसते.

तरलिका--महाराज, हेंच कन्यान्तःपुर, आंत चलावें.

चंद्रापीड—(पुढें होऊन) अहाहा ! तरलिके, या इतक्या तर-
रुण कन्यका नानाप्रकारच्या मनोहर व्यवसायांत दंग होऊन इकडे
तिकडे चमकत आहेत, या कोण !

तरलिका—महाराज, या सगळ्या देवी कादंबरीच्या दासी
आहेत.

चंद्रापीड—काय ! या सगळ्या कादंबरीच्या दासी ! मला तर
असें वाटनें कीं--

पद्य. चाल.-गुरुजि तुमच्या प्रीतिस.-दीपचंदी.

मिळवुनि त्रिभुवनिच्या युवती ॥ चाललि का गणती
॥ ध्रु० ॥ काय विधाता निर्मा दुसरी ॥ स्त्रीमय ही ज-
गती ॥ १ ॥ सुंदर नारीसंग्रह हा कीं ॥ स्थापी विधि
सुमती ॥ २ ॥ राज्य स्त्रीचें किंवा येथें ॥ नाहीं पुरुष-
गती ॥ ३ ॥

तरलिके, रतीलाही लाजविणाऱ्या या इतक्या जिच्या दासी, ती
कादंबरी केव्हां पाहीन असें झालें आहे.

तरलिका—महाराज, जरा पुढें घलाषें. (पुढें होतात.) ती
पहा समोर मंचकावर बसलेली.

चंद्रापीड—(पाहून अत्यानंदाश्रयानें) अहाहा ! ब्रह्मदेवा,
माझें सर्व शरीर नेत्रत्रयच कां केलें नाहींस ! ही केवढी चूक केली-
स ! या एवढ्याशा दोन डोळ्यांनीं पाहून माझी तृप्ति कशी होणार
आतां ! विधात्या ! ही तुझ्या हातची मूर्ति नव्हे. तुझ्या गुरूनें नि-
र्माण केली असावी. शाबास चंद्रापीडा ! आज धन्य झालास तूं !

पद्य. चाल-वद् जाउं कुणाला शरण.-धु माळी.

जां पुण्यें संपादिलीं, सर्व तीं फळलिं, याच कार्ती ॥
ह्यणुनिच ही रामा दिसली ॥ १ ॥ जो निर्मा अशि सुं-
दरी, तयाची खरो, कळ कुसरी ॥ उपमा इस नाहीं
दुसरी ॥ २ ॥ मति पाहुनि वेडावली, वृत्तिही चळलि,
दृष्टि दिपली ॥ का मोहनि मजळा पडली ॥ ३ ॥

तरलिका--महाराज, मी जाऊन आपण आल्याचें कळवितें.

चंद्रापीड--ठीक आहे, कळीव.

(तरलिका जाऊन कळविते. दोघी उठतात. कादंबरीचा
आणि याची दृष्टादृष्ट होतांच दोघेही एकमेकां-
कडे पहात उभी राहतात.)

महाश्वेता--सखे कादंबरी, या, यसा, ह्यण. टक लावून अशी
उभी काय राहिलीस ? (स्वगत) हिचें मानच गेलें वाटतें. (प्रकाश)
महाभागा, ये. हीच माझी सखी कादंबरी.

चंद्रापीड--देवि कादंबरी, हा चंद्रापीड तुला प्रणाम करतो.
भगवति, तुलाही प्रणाम करतो.

महाश्वेता--या सुवर्णासनावर येस. (कादंबरीस हळूच)
आतां नमस्कार तरी कर.

(कादंबरी लाजत अस्पष्ट शब्दांनीं नमस्कार करते.)

चंद्रापीड--नको नको ! मला इतका मान कशाला ? देवीनें
यसावें आसनावर.

महाश्वेता--महाभागा, तूं येस आधों ह्यगजे बतेल ही.
(सर्व यसतात.)

चंद्रापीड--(स्वगत) अरे हा काय चमत्कार ! या मंदिरांत
मला जिकडे तिकडे कादंबरीच दिवूं लागली ! ही पहा.

पद्य. चाल. -- नोहे नारी ही चंचलवल्ली. -- शुभाळी.

हिमते मणिभूरि विंधित झाली ॥ नागांनीं हरिली ॥

भित्री रत्नांच्या त्यातहि गेली ॥ दिक्पालीं नेली ॥ वर-

तीं मणिमंडपिं आहे भरली ॥ अमरीं उचलीली ॥ रत्न-

स्तंभों, विमलदर्पिं, माझ्या ह्यांतहिही शिगली ॥ १ ॥

कादंबरी--(स्वगत) महाश्वेतेनें मला तरलिकेवरोवर निरोप
वाठविता, त्याच्या पूर्वीच जर या कुमाराचें दर्शन होतें, तर फार
बरे झालें असतें.

महाश्वेता--सखे कादंबरी, या दिग्विजयी महाभागाचा वृत्तांत
मी तुला सांगितलाच आहे. सर्वसंगपरित्याग केलेली मी, पण

याच्या अंगच्या अनेक गुणांमुळे हा मला बंधूप्रमाणे प्रिय झाला; ह्मणूनच मी याला इकडे घेऊन आले. तर जशी मी तसा हा असें समज. अधिक काय सांगूं.

कादंबरी--(जनांतिक) मला कशाला इतकें सांगायला पाहिजे पण ! अगदीं थोड्या सहवासानें तुला जो बंधूप्रमाणे प्रिय झाला, तो मला नाहीं का प्रिय व्हायचा ?

महाश्वेता--तेंच मला पाहिजे आहे. (प्रकाश) महाभागा, तुला तर हिचा आणि माझा काय संबंध आहे, तो कळलाच आहे. (कादंबरीला पाहून हंसत) आतां फारसा अनुभव नसल्यानें स्वभाव जरा ह्टी आहे इतकेंच.

चंद्रापीड--मायेच्या मनुष्याजवळ थोडासा हट्ट करणें हें एक उपवर कन्यकांना भूषणच आहे.

महाश्वेता--भूषणापुरताच असेल तर काहीं वावगें नाहीं. बरें, मीं सांगितल्याप्रमाणें हा गंधर्वलोक पाहण्यायोग्य आहेना ?

चंद्रापीड--भगवति, हें काय विचारावें ! हा गंधर्वलोक ह्मणजे जगत्रयांतील अति मोहक वस्तूंचा संग्रहच आहे असें वाटतें. त्यांतून देवीच्या दर्शनानें तर मी भगवतीचा जन्माचा ऋणी झालों.

कादंबरी--सखे आपलें दिसेल त्याची प्रशंसा करायची, हा थोरांचा स्वभावच काग ?

(कालिंदी सारिका पड्यांतून रागानें--" भर्तृदारिके कादंबरी, हा मेला दांडगा, दुगचारी, दुष्ट शुक्र माझ्या पाठीस लागला आहे. त्याचें निवारण कर. नाहीं तर तुझ्याच पायांची शपथ वाहून सांगतें, कीं मी काहीं आपला प्राण ठेवणार नाही. ")

महाश्वेता--(आश्चर्यानें) या कन्यांतःपुगांत अशा प्रकारचा कलह कुणाचा बरें हा !

मदलेखा--देवी कादंबरीनें त्या परिहासशुकाचें आणि कालिंदीसारिकेचें लग्न लावून दिलें, त्याचें भांडण हें.

चंद्रापीड--(आश्चर्यानें स्वगत) या गंधर्वलोकचें सर्वच चम-

त्कारिक ! इथले हे पक्षीसुद्धां अगदीं मनुष्याप्रमाणें स्पष्ट अस्त्रलित भाषण करितात.

महाश्वेता--चरें, मग हा कलह काय ह्मणून ?

मदलेखा—आज सकाळीं हा शुक देवीच्या तमालिकादासी-बरोबर कांहीं बोलत होता, तें हिनें पाहिलें; तेव्हांपासून सवतिमत्सरानें ही अगदीं संतापून गेली आहे. त्याचेकडे पहात नाहीं, त्याच्याशीं बोलत नाहीं, जवळ जात नाहीं. आह्मीं तिची पुष्कळ समजूत केली, पण ती कांहीं ऐकत नाहीं.

चंद्रापीड--(स्वगत) हा प्रसंग बरा आहे बोलायला. (प्रकाश हंसत) खरें खरें ! पुष्कळांच्या तोंडून आह्मीं ऐकलें आहे खरें, कीं देवी कादंबरीचा परिहास नांवाचा शुक तमालिकेवर फार आसक्त झाला आहे. ही वार्ता चोहोंकडे पसरली आहे खरी; पण देवी कादंबरी आपल्या दासीला रागें भरत नाहीं हें कसें ? अथवा देवीची या विचाऱ्या सारिकेवर माया नाहीं हेंच खरें. नाहीं तर असल्या दांडग्या शुकाशीं तिनें तिचें लग्नच करून दिलें नसतें. नवरा जर असें करायला लागला, तर त्या चापडीनें काय करावें घरें ? त्यांतून—

दिंडी.

सवत असणें हें मरण वायकांना ॥

नसे याहुनि अपमान जर्गी त्यांना ॥

हीच ह्मणुनि होसोनि सर्व घेई ॥

दुजी अतती तरि जीव देति डोही ॥ १ ॥

(सर्व हंसतात.)

(परिहास शुक आंतून--“ अहो महाराज. कशाला घेतां इतके आयास ? माझी प्रिया कांहीं इतकी भोळी नाही.

पद्य. चाल.—शशिकुलभूषण गुणवंता.—धुमाळी.

न फसे तुह्यां ही निपुणा ॥ अथवा दुसऱ्याही कवणा

॥ ध्रु० ॥ नृपकुलसंबंधें हीतें ॥ ऐशी वक्रगिरा कळते ॥

समजे समयासनयातें ॥ कोपप्रसादहेतूतें ॥ चाल ॥ तुम-

च्या ऐशा कुटिलोक्तिस हें स्थान नव्हे जाणा ॥ यांतिल
मर्म मर्नी आणा ॥ १ ॥ ”)

चंद्रापीड--(स्वगत) कादंबरीच्या प्रतिज्ञेला अनुसरून असें
हें या परिहास शुकानें समयोचित गीत ह्मणून माझा चांगला उप-
हास केला. या चिन्हावरून माझ्या मनांतील आशांकुराला पाणी
मिळेलसें वाटत नाही.

(एक वृद्ध कंचुकी येतो.)

कंचुकी—हे आयुष्मति महाश्वेते, महाराज आणि देवी मदिरा
यांनीं तुला भेष्ट्याकृतिं तिकडे बोलाविलें आहे.

महाश्वेता—असें काय. ही आलेंच ह्मणून जाऊन सांग जा.

(कंचुकी जातो.)

तसे कादंबरी, “ तुझ्या उपदेशाचें काय झालें ? ” ह्मणून त्यांनीं
विचारलें, तर काय सांगूं ?

कादंबरी—(किंचित् हंसून) मला काय विचारतेस ! तुला
बरें दिसेल तें सांग. पण हा तांबूल घे अगोदर. (एक तांबूल
घेऊन देऊं लागते.)

महाश्वेता—मला फशाला तापसीला ! आह्मीं सर्वांनीं मिळून
या पाहुण्याचा सत्कार केला पाहिजे. ह्मणून त्याला दे—ऊठ.

कादंबरी—(लाजून) मी नाहीं बाई.

महाश्वेता--(जनांतिक) नाहीं ह्मणायला काय झालें ! ए-
कदां सांगितलें कीं, याला परका समजूं नकोस. हं. दे लवकर. तो
काय ह्मणेल बरें मनांत !

कादंबरी—पण बाई--

पद्य. चाल--वृक्षवेल या दोहींची.-पंजाबी.

या तरुणा तांबूल द्यावया लाज वाटते ॥ ध्रु० ॥ अल्पहि
नाहीं परिचय याचा, प्रथम आजचि पाहिला ॥ ह्मणुनि
मना धीर न होई, तूंच गडे दे हा त्यातें ॥ १ ॥

महाश्वेता--(हंसून मोठ्यानें) मी काय ह्मणून देईन ! मा-
झ्या का अंतःपुरांत आला आहे ?

कादंबरी—देतें बाई. पण हळू बोल. (विडा घेऊन उठते,) आणि उगीच उभी राहते.)

चंद्रापीड--आतां मी कृतार्थ होणार ! (पाहून) अहाहा !

साकी.

करकमलाच्या रक्तपणाची, तांबूलहि घे लाली ॥ तन्मि-
ष करुनी स्वानुराग कीं, ही मज देउं निवाली ॥ लाजे
कां नकळे ॥ इकडे माझा धीर गळे ॥ १ ॥

कादंबरी--(स्वगत) मदना, मला न विचारतां या कुमाराच-
रोबर माझ्या मनांत शिरून मला असें ह्मणायला शिकवितोस
का ? कीं--

पद्य. चाल-कंधचिन रही अकेलि.-धुमाळी.

स्वीकारी दासीस, कुमारा, स्वयं मदन दे जीस ॥ ध्रु० ॥

घर्मजलासह आत्मार्पण हें, तांबूल न हा साच ॥

करीं ठेवितें प्राण, जाणं विधि शुभलशाचा हाच ॥ १ ॥

(नंतर महाश्वेतेनें पुनः दे ह्मटल्यावर लाजत लाजत पुढें सरून
दृष्टीस दृष्टि लावून तांबूल पुढें करिते.)

चंद्रापीड—(तांबूलास हात लावून स्वगत) अहाहा ! हा हिचा
करस्पर्श, कीं आनंद, कीं अमृत, किंवा चंद्रिका; कांहींच कळत नाहीं.
हे करसंयोग करणाऱ्या तांबूला, कांहीं वेळ असाच रहा.

महाश्वेता—(हंसत) अग ए भ्रमिष्टे, तांबूल दे त्याला. उगीच
का हात लांबवून उभी राहिलीस ! (कादंबरी तांबूल देऊन
लाजून उभी राहते.) बरें सखे, आतां मी जातें. पण या महाभा-
गानें कुठें रहावें बरें ?

कादंबरी—(स्वगत) माझ्या मनोमंदिरांत तर राहिला
आहे, आणखी कुठें राहणार ? (प्रकाश) गडे, हें काय विचारतेस ?

अंतःकरण—(लाजून थांबते.)

महाश्वेता—बोल, बोल, लाजू नकोस.

कादंबरी—नाहींग. मीं ह्मटलें हें सर्व अंतःपुर कुमाराचेंच आहे.

जिथें मन रमेल, तिथें रहावें. हवें तर क्रीडापर्वतावरील मणिमंदीर
जवळच आहे.

महाश्वेता--महाभागा, तुझी स्नानाची वेळ झाली असेल नाही!

चंद्रापीड--(पाहून) खरेंच ! आजच्या या नयनोत्सवांत मला
स्नानाचें स्मरण नाही.

महाश्वेता--केयूरका, जा. महाभागाला मणिमंदिराचा मार्ग
दाखीव.

केयूरक--आज्ञा प्रमाण ! असें इकडून यावें महाराजांनीं.

चंद्रापीड--भगवति, प्रणाम करतां. देवि कादंबरी, येऊं आतां!
(कादंबरी किंचित् हंमून, मान वळविते.) (स्वगत) अहाहा !

साक्षी.

ही लज्जा, ही स्निग्ध दृष्टि, हें नधुरस्मित रमणीचें ॥

स्पर्शसमर्थि तो घर्भ, पुलक ते, स्खलनहि तें वाणीचें ॥

चिन्हें पाहुनि हीं ॥ येई धैर्य मना कांहीं ॥ १ ॥

(जातो.)

महाश्वेता--मीही जाऊन येतें वरें का.

कादंबरी--पण लौकर येशीलना ! मला बाई एकटीला-

महाश्वेता--अग आतां येतें बघ. (जाते.)

कादंबरी--(स्वगत) आतां मी काय करूं पण ! (प्रकाश)
सखे मदलेखे, चल आपण प्रासादावर जाऊन तिथें महाश्वेतेची वाट
पहान वसूं.

मदलेखा--(हंसत) हो ! तिथून मणिमंदिराची शोभा चांग-
ली दिसेल. चल तर.

कादंबरी--हं ! समजलें. चल पुढें. (मदलेखा पुढें होते.)
आज माझी चोहोंकडून हंसें होण्याची वेळ आली.

पद्य. चाल.-बैरागी मोरे राम.-पंजाबी.

मज मदनें फलत्रिलें ॥ आंदोळीं वसत्रिलें ॥ ध्रु० ॥ निश्च-
यवचना हृदयपटीच्या ॥ मजकरवीं पुसत्रिलें ॥ १ ॥ त्या

तरुणाचें रूप बलानें ॥ मनिं माझ्या ठसविलें ॥ २ ॥

येथुनि जातां वळुनि बघे तो ॥ ~~क~~हांही हंसविलें ॥ ३ ॥

(जाते.)

प्रवेश २ रा.

स्थळ—क्रीडापर्वतावरील मणिमंदिर.

चंद्रापीड—(संचित प्रवेश करून)

पद्य. चाल.—मज ताप मदन बहु देई.—दीपचंदी.

स्मरयौवनमद हा तरुणा करि अंधमती ॥ ध्रु० ॥ नवयुव-

तीचा प्रेमलवहि त्या दिसतो थोर किती ॥ १ ॥ काम-

दुराशा सुलभ भासवी, दुर्लभ जें जगतीं ॥ २ ॥ वृथा

मनोग्न मदनहताला, व्याकुल बहु करिती ॥ ३ ॥

पण मीं असें निराश कां व्हावें ? कारण त्या सुंदरीनें काल मद-
लेखेवगेर हा मुक्ताहार भेट ह्मणून मला धाडून दिला, त्या वेळीं
त्या चतुर दासीनें हार पुढें ठेवून मला ह्मटलें, कीं " महाराज—

अंजनीगीत.

आपण नारायण अवतरला ॥ मैत्रिण माझी साजे क-

मठा ॥ हार कौस्तुभापरि हा, याला ॥ आश्रय या कंठीं ॥"

इतकेंच ह्मणून थांबली नाही, तर हंसत हंसत बोलली कीं

" युवराज—

अंजनीगीत.

या हाराचें जणुं मिथ करुनी ॥ देवी वाही आपुल्या च-

रणीं ॥ प्रीति निर्मला, स्वीकारोनी ॥ धन्य करा तीर्ते ॥ २ ॥"

या तिच्या भाषणावरून, तसेंच काल रात्री जेव्हां कादंबरी
स्वतः मला भेटण्याकरितां ह्मणून सखीसह येथें आला त्यावेळीं
घडलेल्या प्रकारावरून, ती मनापासून माझ्यावर अनुरक्त आहे
यांत संशय नाही. मग या गंधर्वलोकीं प्रीति प्रकट करण्याची कांहीं
निराळीच चिन्हे असतील तर कोण जाणें. हें सर्व इच्छेप्रमाणें
जुळलेंसें दिसतें. परंतु,

पद्य. चाल-देवस्त्री मेनका अप्सरा. धुमाळी.

कादंबरिची तशी प्रतिज्ञा स्मरतां मज गमतें ॥ आलों
तैसें जावें लागे परतुनि नगरातें ॥ १ ॥ स्वभाव सखि-
चा किंचित मानी वदली हंससुता ॥ यावरुनी तरि ति-
ळहि न जागा आशेला आतां ॥ २ ॥ त्यांत सुता ती
गंधर्वाची मानव मी कोटें ॥ आशा धरिली प्रथम हेंच
हो मौख्य होय मोठें ॥ ३ ॥

अरे, पण या शंकासमाधानाच्या घोंटाळ्यांत पडून मी असें काय
भ्रमिष्टासारखें करायला लागलों ! यांतील तथ्य कळण्याचा दुसरा
एक निश्चिन मार्ग आहे.

साकी.

चित्त वेधिलें किंवा नाहीं मजवरि वामाक्षीचें ॥ स्वयें कु-
सुमशर करिल निवारण सहजचि या शंकेचें ॥ मन कां
शिणवावें ॥ वायां संशयिं बुडवावें ॥ १ ॥

वरं, मी येथें आलों त्याच दिवशीं केयूरकास महाश्वेतेच्या आ-
श्रमां पाठविला होता, तो अद्यापि कसा परत नाहीं आला ! या-
वरून माझा मित्र वैशंपायन मला शोधित सेनेसहवर्तमान भलत्याच
तर मार्गानें गेला नसेलना ?

(इतक्यांत एक दासी येते.)

दासी—(प्रणाम करून) महाराज, आपण मोठ्या उत्कंठेनें का-
लपासून ज्याची मार्गप्रतीक्षा करीत आहां, तो केयूरक आला.

चंद्रापीड—आला ! कुठें आहे ! आतां मीं त्याचीच आठवण
काढली होती.

दासी—(दूर दाखवून) तो बघावा महाराज. त्याच्याबरोबर
आणखी एक स्त्री आहे.

चंद्रापीड—ती तर मग पत्रलेखाच असली पाहिजे. (दुरून
त्या दोघांस आनंदमुद्रेनें येतांना पाहून) ये, ये केयूरका. पत्रलेखे,
वैशंपायन सेनेसह कुशल आहेना ?

पत्रलेखा—सर्व कुशल आहेत महाराज.

चंद्रापीड—पत्रलेखे, माझा शोध तुझांला कसा लागला हे सांग आधीं.

पत्रलेखा—आपण अदृश्य झाल्यापासून, आम्हीं सर्व इंद्रायुधाच्या खुरांच्या अनुरोधानें चाललों होतो; तों काल संध्याकाळीं अच्छोदसरोवरावर येऊन पोहोंचलों. तिथें हा केयूरक भेटला. हे असूं द्या. पण उज्जयिनीहून लेखहराचरोवर एक कुशलपत्रिका आली आहे, ती महाराजांनीं वाचावी अगोदर.

चंद्रापीड—दे दे कुठें आहे ती.

(मदलेखा देते. ती घेऊन वाचूं लागतो.)

“ स्वस्ति श्री परममाहेश्वर महाराजाधिराज देव तारापीड यांचे सर्वसंपदायतन अशा वत्स चंद्रापीडास आलिंगनपूर्वक अनेक आशिर्वाद विशेष. संपूर्ण प्रजाजनांसह आम्हां सर्व कुशल आहों—परंतु—

पद्य. चाल.—शृंगा ताडोनी डोहीं.—धुमाळी.

बहुदिन ते झाले—तूतें—सोडुनि उज्जयिनी ॥ तूतें ॥ उ-
त्कंठा मोठी—आह्वां—पाहूं तुज नयनीं ॥ केव्हां ॥ वाहे
तव माता—चिंता—रात्रंदिन सदनीं ॥ चिंता ॥ सत्वर
येउनि भेटे तिजला चैन न कवणा तुजवांचेनी ॥ १ ॥

(खेदानें) एकूण, माया ही अधोवाहिनी असते, असें ह्मणतात तें खरें. माझ्यावांचून तिथें मातापितरांना चैन पडत नाहीं, आणि मला इकडच्या नादांत त्यांचें स्मरण सुद्धां होत नाहीं. असो; पित्याची आज्ञा शिरसामान्य आहे. (पत्रिका मस्तकास लावतो.) आतां कसेंही करून देवी कादंबरीचा निरोप घेतलाच पाहिजे. केयूरका, देवी कादंबरीच्या मंदिराकडे आह्मांला घेऊन चल.

केयूरक—आज्ञा महाराज.—असें या मार्गानें यावें. (पुढें चालूं लागतो.)

चंद्रापीड—पत्रलेखे, येतां येतां अदृष्टपूर्व असा हा रम्य भूभाग पाहिलाच असशील ? चल तर.

साक्षी.

त्रैलोक्यांतिल लावण्याची खनि तूं बघशिल आतां ॥

नामें कादंबरी अनूढा, गंधर्वाधिपदुहिता ॥

तशिच महाश्वेता ॥ पतिव्रतांची जणु शुचिता ॥ १ ॥

(सर्व जातात.)

प्रवेश ३ रा.

स्थळ—उपवनांतील हिमगृह.

(कादंबरी, महाश्वेता आणि मदलेखा प्रवेश करतात.)

कादंबरी—गडे तूं अगदीं बोलूं नकोस. मी मुळींच ऐकायची नाही. हेंचसें काय, पण—

पद्य. चाल.—तनु ईची सुंदरा.—धुमाळी.

दीन जरी जाहला, शरण ये मला, गाळी नेत्रांतुनि जरि

जला, जोडुनि अंजलिही बोलला ॥ १ ॥ कथिलें त्वां

प्रार्थुनी, बोलगे ह्यणुनि, तरिहि न माझ्या वदनांतुनी,

निघणें शब्दहि त्यालागुनी ॥ २ ॥

महाश्वेता—अग, पण त्या कुमारावर इतकी रागावलीस कां ? त्यानें तुझें असें केलें तरी काय ?

कादंबरी—त्या निर्लज्जानें काय केलें तें सांगायलासुद्धां मला लाज वाटते. ही का थोरांची रीत ? का मीं त्याचा चांगला, पाहुणचार केला, त्याचें हें त्यानें उसनें फेडलें !

महाश्वेता—पण असें केलें काय तें तरी सांग अगोदर.

कादंबरी—गडे महाश्वेते, तरुण पुरुषावर माझ्यासारख्या कुमारांकांनीं विश्वास ठेवूं नये, हें मला ठाऊक असून, तूं त्याची फार प्रशंसा केलीस, आपल्या बंधूसारखा आहे ह्यटलेंस, ह्यणून मी त्याच्यावर विश्वास ठेविला. पण तो आपल्या गुणावर गेलाच शेवटीं.

महाश्वेता—पण काय केलें तें सांग ह्यणतेंना ?

कादंबरी—काय सांगूं !

पद्य. चाल-व्यर्थ मी जन्मलें थोर कुळीं.-दीपचंदी.

पुरुष न नीच कुणी असला ॥ तो तूं बंधु कसा गणिला
॥ ध्रु० ॥ पाहुनि शयनीं एकालि मजसीं ॥ मंदिरिं तो
शिरला ॥ १ ॥ हांसत हांसत त्या धीटानें ॥ पदर किंगे
धरिला ॥ २ ॥ घर्म किती हा गालीं ह्यणुनी ॥ चुंबि
वळें मजला ॥ ३ ॥

मदलेखा—(राग दाखवून) हें तर मग त्यानें फारच उद्धट
वर्तन केलें. पण हें तो करीपर्यंत तूं कशी मुकाट्यानें राहिलीस ?

कादंबरी—मुकाट्यानें का राहीन ?

पद्य. चाल-पडतां वेणुरव कानीं.-धुमाळी.

ओरडलें किति मोठ्यानीं ॥ बदला विनोद हा रमणी ॥
ताडियलें मीं शब्दांनीं ॥ परि तो प्रेमाचि तें मानी ॥
वसलें रागानें मीनीं ॥ साड्या लोळण घे चरणीं ॥ चाल ॥
निंदा केली बहु मीं त्याची ॥ तरि तो एके स्तुति
ह्यणुनी ॥ १ ॥

मदलेखा—पण गडे, मला एक शंका येते. तो कुमार त्या
मंदिरांत आणि तूं आपल्या मंदिरांत; तेव्हां हें सगळें त्यानें केलें
तरी केव्हां ? मी सारखी तुझ्याजवळ होतें, मला नाहींग दिसला तो ?

कादंबरी—होच का शंका ? अहाहा ! अग शहाणे, स्वप्नांत
आलेला तुलाग कसा दिसेल ?

महाश्वेता—(हंसत) हं हं ! आतां जुळलें सगळें. हें तूं
स्वप्नांतलें सांगितलेंस.

कादंबरी—ह्यणून काय झालें ? स्वप्नांत येऊन तरी त्यानें
असें करावें का ?

महाश्वेता—अग, त्या युवराजाकडे कांहीं दोष नाहीं. या स-
गळ्या त्या लढाड मदनाच्या चेष्टा.

कादंबरी—परवांपासून जेव्हां तेव्हां “ या मदनाच्या चेष्टा,
तो मदनाचा ताप ” ह्यणून सांगतां, तर तो मदन तरी कोण आहे ?

महाश्वेता—सांगतें ऐक.

पद्य. चाल-रामचंद्र नाहिं घरीं काय मी करूं.-दादरा.
अग्नि जाण हा प्रचंड अतनु पेटतो ॥ ज्वाला जरि नस-
ति तथा, देह जाळितो ॥ धु० ॥ धूम्ररहित असुनि पहा
अश्रु गळवितो ॥ नसुनि भस्म धवल करी निजवशासि
तो ॥ चाल ॥ त्रिभुवर्नि यत्तापमुक्त कुणि न नांदतो ॥ १ ॥

गडे कादंबरि, तुझ्यावर नुकती कुठें त्या मदनाची छाया पडली
आहे. आतां सांगितलें हें त्याचें खरें स्वरूप दूरच आहे अजून.

कादंबरी--(सुस्कारा टाकून) गडे, नुसत्या छायेनेंच जर
माझी अशी अवस्था झाली, तर पुढें काय होईल? ह्मणून बाई
आधींच याला एखादा उपाय काढ शोधून.

महाश्वेता--मी कसला काढूं उपाय? त्या कुमारालाच विचार
ह्मणजे झालें.

कादंबरी--(रागानें) कुमाराला विचारायचें? मग वडील
माणसें तशाच तुझीं मैत्रिणी कशाला हव्यात?

महाश्वेता--गडे, खरें पुसशील, तर मैत्रिणी नकोत, वडील
माणसें नकोत, कुणी नको. एकदां जिचा तिनें वर शोधून काढला,
ह्मणजे मदनच सर्वांच्या ठिकाणीं होतो. कसा तो पहा--

पद्य. चाल.-कोण तुजसम सांग.-धुमाळी.

तोचि करि संकल्पा होउनि जनिता, अनुमोदनिं माता ॥
तेंवि वधूतें सादर पतिकरिं देतां, बंधुहि होई तोच ॥१॥
तोचि वर वर्णाया मैत्रिण होतो, प्रोत्साहन देतो ॥
वृद्धा धात्री होउनि मग शिकवीतो, रत्युपचारहि तोच ॥२॥

(इतक्यांत केयूरक येतो.)

केयूरक--(दोघींस प्रणाम करून) कुमार चंद्रापीड भेटिला
येत आहे.

कादंबरी--गडे महाश्वेते, मी कांहीं बोलायची नाहीं हो. तूंच
हवें तें बोल.

चंद्रापीड--(येऊन) देवि कादंबरि, भगवति महाश्वेते, मी
प्रणाम करतां.

कादंबरी— (स्वगत) मूर्ति बघतांचें सगळा राग नाहीसा झाला. (उठते.)

चंद्रापीड—छे छे. देवि हें काय ?

पद्य. चाल.—भूपती खरें तें वैभवसुख.—धुमाळी.

जो दर्शनमात्रें तुष्ट होय जन त्यातें ॥ अवलोकन करणें
हेंहि अधिकगे होतें ॥ १ ॥ हें उत्थापन मग देसि कासया
यातें ॥ का शिणविसि तनु सुकुमार चित्ररथदुहिते ॥ २ ॥
त्वद्दास असे हा तत्पर तव सेवेतें ॥ करि आज्ञा कांहीं,
धारिनि शिरीं भी तीतें ॥ ३ ॥

मदलेखा—महाराज, असल्या भाषणांनीं देवीला अधिकच त्रास होतो. आपण आधीं या सुवर्णासनावर बसावें.

महाश्वेता—महाभागा, तूं आसनावर बैस म्हणजे कादंबरीही वसेल. (सर्वजण बसतात.)

केयूरक—देवि कादंबरी, युवराजांच्या पूर्ण विश्वासाची तांबूल-प्रात्र बाळगणारी ही पत्रलेखा—

कादंबरी—(आनंदानें) ये पत्रलेखे, माझ्याजवळ बैस. तुझी मुद्रा पाहूनच मला आनंद झाला.

पत्रलेखा—देवि, जिथलें मनुष्य तिथें असलें म्हणजे शोभतें.

कादंबरी—म्हणूनच मी तुला जवळ बैस म्हणतें. ये. (तिचा हात धरून बसविते आणि तिला कांहीं विचारूं लागते.)

चंद्रापीड—(स्वगत) हिची ही विरहस्थिति प्रत्यक्ष पाहून सुद्धां माझें अरसिक मन अजून शंका सोडीत नाही. धिःकार असो याला ! (प्रकाश) देवि, रक्तकमलाप्रमाणें तुझे नेत्र आरक्त झाले, शरीरही निस्तेज आणि रुश दिसायला लागलें, अशी एक दोन दिवसांत तुझी स्थिति कशानें झाली बरें ?

साकी.

काय हेतु हा ताप सांग मज, व्याधिमनोभव कां हा ॥

कुसुमशयनिं तुज निजली पाहुनि मदंग जळतें पाहा ॥

वाटे तनुदानें ॥ सुखवावें तुज शशिवदने ॥ १ ॥

कादंबरी--(स्वगत) ही तिसरी भेट; पण भाषणांतला संदि-
ग्धपणा कांहीं अजून जात नाही.

महाश्वेता--महाभागा, संतापाचें कारण ती स्वतः काय सांगेल
बापडी. तिला रात्रंदिवस चैन पडत नाही. दिवसा सूर्य ताप देतो
आणि रात्रीं चंद्र ताप देतो. गृह सारखेंच आणि हिमगृह सारखेंच.
अंगाला थंड उर्या लाविल्या तरी अंगाची आगच होते. गार वारा
घातला तरी तेंच. या स्थितींत काय करावें असें झालें आहे. तुला
पाहून मात्र हिची कळी किंचित् उमलल्यासारखी दिसते.

चंद्रापीड--(स्वगत) या हिच्या भाषणावरून तर संशयाला
जागाच नाही उरली. पण काय करूं ? वडिलांचा आज्ञालेख येऊन
पोंहोंचला. (प्रकाश) भगवति, मला पाहून जर देवीला कांहीं गुण
वाटत असेल, तर मी निरंतर सन्निधच बसलों असतो; पण उ-
पाय नाही.

कादंबरी--(स्वगत) ही बहुतकरून जायची प्रस्तावना
दिसते.

चंद्रापीड--भगवति, दोन चुंबकांमध्ये सांपडलेल्या लोहखंडा-
प्रमाणें सांप्रत माझी स्थिति झाली आहे. कशी ती पहा-
दिंडी.

“ त्वरित नगरा ये दिवस फार झाले ” ॥ असें वडि-
लांचें पत्र मला आलें ॥ पुष्पशयनीं देवीस सोडवेना ॥
तेवि ताताज्ञा मला मोडवेना ॥ १ ॥

अशा प्रसंगीं भगवतीनेच कांहीं चुक्ति काढावी.

महाश्वेता--(विचार करूं लागते.)

कादंबरी--(स्वगत) शेवटीं निर्दय तो निर्दयच. तीन दिवस
आशा बाळगली, ती यानें तीन शब्दांनींच नष्ट केली. (प्रकाश)
अगवाई ! मदलेखे, एकाएकीं अंगाचा दाह व्हायला लागला,
काय करूं ?

मदलेखा--देवि, चंद्रकांत मण्याची मूर्ति आणूं का ? तिला
आलिंगन दे, ह्मणजे दाह कमी होईल.

कादंबरी-(त्रासानें) हो, मण्याच्या मूर्तीनें दाह कर्मा होतो.

महाश्वेता-सखे कादंबरी, तुझ्या गुणपाशांत हा कुमार चंद्रापीड बद्ध झाल्यामुळे, याला बोलायला धीर होत नाहीं, ह्मणून मी बोलतें. याच्या मनांतून आपल्या विरहाकुल मातापितरांना भेटायला जायचें आहे.

कादंबरी-मग गडे मला काय विचारायचें त्यांत ? वडिलांना भेटायला जाऊं नये असें का मी ह्मणेन ? मदलेखे, जा. कांहीं गंधर्वकुमारांना यांच्याबरोबर जायला सिद्ध व्हा म्हणून सांग.

(मदलेखा जाते.)

महाश्वेता-जरी दूर असलांत तरी तुझां उभयतांची परस्परांवर चंद्रकुमुदिनीप्रमाणें प्रीति असूं या ह्मणजे झालें. (कादंबरीनें कानांत सांगितल्यावरून) महाभागा, सखी कादंबरीची तुला एक प्रार्थना आहे.

चंद्रापीड-काय आज्ञा आहे देवीची ?

महाश्वेता-हीच प्रार्थना, कीं तुझें दर्शन पुनरपि लौकर होईलच; पण तोंपर्यंत तुझा विरह सांसणें कठीण पडेल, ह्मणून कांहीं दिवस तरी पत्रलेखेला इथेंच ठेवावी.

चंद्रापीड-ठीक आहे. देवीची आज्ञा कोण मोडणारं ? पत्रलेखे, तूं मोठ्या भाग्याची, ह्मणून हा देवीचा प्रसाद तुझ्यावर झाला. (मदलेखा येऊन गंधर्वपुत्र तयार आहेत ह्मणून सांगते.) येतो तर भगवति, देवि,

साकी.

देह चालला उज्जयिनीला, ताताज्ञा पाळाया ॥
परि मन माझे सैहीं गुंतुनि, सोडीना या टाया ॥
अल्पाचि काळानें ॥ होइल भेटी नियमानें ॥ १ ॥

(सर्व जातात.)

अंक ६ वा.

प्रवेश १ ला.

स्थळ-अच्छोदसरोवरावरचा लतामंडप.

(वैशंपायन आणि चंद्रापीडाच्या सेनेतील एक
मांडलिक राजा.)

वैशंपायन-तुझीं कितीही उपदेश केला तरी मी कांहीं इथून हलायचा नाही. तुझी सर्व सेना घेऊन उज्जयिनीला त्वरित चला. कारण चंद्रापीड गेल्यावर त्याचें सैन्य ठेवून घेऊन इथें राहणें तु-
हांला अगदीं योग्य नाही.

मांडलिक -(स्वगत) आह्मीं आज सतत सात दिवस सार-
खा उपदेश करीत असतां याचें मन वळत नाही, इतकें याला वै-
राग्य तरी कसलें झालें आहे ? (प्रकाश) वैशंपायना, युवराजामार्गे
आहांला इथें राहणें योग्य नाही हें खरें; पण युवराज ह्यणजे तुझा
केवळ ज्येष्ठ भ्राता, प्राणमित्र, तो तुझ्यावर मोठ्या विश्वासानें सर्व
सेनाभार टाकून गेला असतां, त्याला असें फसविणें हें तुला तरी
योग्य का ?

वैशंपायन-हें मला समजत का नाही ! पण काय करूं ? सांप्रत
मी सर्वस्वी पराधीन झालों आहे.

पद्य. चाल.-जातसे पतिसदनि-धमार.

चित्ति मन हें कांहीं अंतरि-अन्य विषयीं न लागतें ॥

दृष्टि गुंतलि कशावरिशी-तिथुन ती नच हालते ॥ ध्रु० ॥

हृदय जडलें कुणावरि हें-सांगतां मज येइना ॥

चरण जणुं हे वांधिले कुणि-बुद्धि गमना होइना ॥

न्याल जरि मज वळें तरि हा-प्राण पळही राहिना ॥

ह्यणुनि जावें परत नगरा-वृत्त कळवा होइ तें ॥ १ ॥

मांडलिक--वैशंपायना, अशी भ्रमिष्टासारखी तुझी वृत्ति कां
झाली ! नीट विचार कर. अजून कोणत्याही प्रकारचें संसारसुख घे-

तलें नाहींस; देवापितरांच्या ऋणांतून मुक्त झाला नाहींस; वंशविस्तार केला नाहींस; यज्ञयागादि करून पुण्यसंचय केला नाहींस; परलोकार्थ कोणतीही कृत्यें केलीं नाहींस; चिरस्थायी कीर्ति मिळविली नाहींस; अरे, चारींतून एकही पुरुषार्थ साधला नाहींस; आणि इतक्यांतच ही वनवासाची भक्ति कोटून उपन्न झाली ? हा भ्रम सोडून दे. वृद्ध मातापितरांकडे पहा. तारापीड महाराजांना काय वाटेल हें लक्षांत आण. तुझ्यावांचून युवराजाची काय स्थिति होईल हें ध्यानांत घे.

वैशंपायन—मी कितीही बोललों, तरी तुझाला खरें वाटत नाहीं, तर आतां चंद्रापीडाच्याच गळ्याची शपथ वाहून सांगतो, कीं माझ्यानें हें स्थान कांहीं सोडवत नाहीं. ह्मणून आतां माझी आशा सोडून तुम्हीं जावें हें चांगलें.

मांडलिक—झालें. आमचे सर्व उपाय थकले. यावर तुझ्या इच्छेला येईल तसें कर. आह्मी तर सर्व सेना घेऊन जातोच; परंतु आमची एक शेवटची विनंति ऐकशील तर बरें होईल. ती हीच, कीं आम्ही हा सर्व तुझ्या कृतघ्नपणाचा वृत्तांत युवराजाला जाऊन कळवितों. फार स्नेहामुळे तो तुझी समजूत घालून तुला उज्जयिनीस नेण्याकरितां येईलच. तर तोंपर्यंत आपल्या प्राणाला अपाय होईल असें कांहीं करूं नकोस.

वैशंपायन—छे, छे. असें कसें करीन ? कारण—

साकी.

प्राणप्रिय हे स्वप्राणाहुनि त्या माझ्या सुहृदातें ॥

स्वयें चालले सोडुनि मजला तरि मी रक्षिन त्यांतें ॥

देहीं असतांना ॥ केसा आव्हेरिन त्यांना ॥ १ ॥

मांडलिक—वैशंपायना, आतां शेवटचें विचारतों. तूं आम्हां सर्वांची निराशा करणारच ना ?

वैशंपायन—मित्रविरहामुळे आधींच मी कष्टी झालों आहे ! त्यांतून असे वरचेवर शब्दप्रहार कां करतां ? नगरास गेल्यावर मि-

त्राला माझी विनंति कळवा, कीं निरुपाय होऊन मी इथें राहिलों,
सुहणून माझ्यावर रागाऊं नकोस.

मांडलिक--इच्छा तुझी. तुझे सेवकजन इथें ठेवतो आणि
आम्ही निघून जातो. येतो तर. (जातो.)

वैशंपायन--वेडा वेडाच्या भरांत, आपली कांहीं वस्तु हरवली
असें मानून तरी ती शोधित चोहोंकडे फिरतो; पण मी काय शो-
धीत फिरतो आहे, हें सुद्धां मला ठाऊक नाही. विचारूं तरी
कुणाला ! हे जगद्वीपका सूर्यनारायणा !

पद्य. चाल.--कवसुमरोगे राम.-त्रिवट.

आलों शरण तुला ॥ आधीं सांग खरें मजला ॥ ध्रु० ॥
काय हरपलें या वनिं माझें ॥ वधतो कवणाला ॥ १ ॥
भ्रांति फुकाची घेउनि कां मीं ॥ त्यजिलें सकळांला
॥ २ ॥ किति दिन भोगूं दुःखस्थिति ही ॥ अंत न कां
हिजला ॥ ३ ॥

एखादें रम्य स्थल पाहून, तरुण रसिकांची वृत्ति मोहित होते,
तसाही माझा प्रकार दिसत नाही. कारण या मनोहर वनशोभेकडे
माझे लक्ष मुळींच लागत नाही. मात्र—

साकी.

सरस्तटींच्या लतामंडपासन्निध धांवत जावें ॥

जगीं मित्र तो एक, तयाच्या छायेला बैसावें ॥

ऐसी फिरफिरुनी ॥ इच्छा उत्कट होय मनीं ॥ १ ॥

यावरून हा लतामंडप कोणीं मांत्रिकानें भारलेला आहे कीं
काय ! हा गंधर्वलोक आहे, तेव्हां असेंही संभवतें. बरें तर, चला
तिकडेच जावें. एकदां परतून झाल्यावर कोण कुठें नेईल तिकडे
गेलें पाहिजे. (चालून) मी लतामंडपाच्या जसजसा जवळ जाऊं
लागलों, तसतसा लोहचुंबकाप्रमाणें हा मला जास्त आकर्षण करूं
लागला. (जवळ जाऊन) काय चमत्कार आहे पहा—इतर लोकांना
ज्या मिथवस्तूचा विरह होतो, ती निरंतर त्यांच्या नेत्रापुढें दिसत
असते; परंतु मला जिचा विरह होतो, ती काय वस्तु आहे, आणि

कधीं हरवली, हेंच समजत नाहीं. (हंसून) भ्रम ह्मणतात तो होच.

अंजनीगीतः

या जन्मीं कधिं नाहिं पाहिली ॥ स्वप्नीही कधिं नाहीं
आली ॥ नव्हती जवळी, विनट झाली ॥ वस्तु कशी
मग ती ॥ १ ॥

पुरे आतां हा विचार. आज मला फारच त्रास झाला आहे;
तर या मंडपांतील स्फटिकशिलातलावर कांहीं वेळ स्वस्थ विश्रांती
घ्यावी. (तसें करितो.)

(नंतर तापसीच्या वेपानें सिन्न झालेली अशी महाश्वेता आ-
णि तरलिका येतात.)

महाश्वेता—तरलिके, अगदीं प्रथम ज्या दिवशीं आपण या
ठिकाणीं आलों होतो, त्या दिवशीं चतुरिकेनें सहज विनोदानें मला
ह्मटलें, कीं “ का आटपलें का नाहीं तुझें ? का वर मिळेपर्यंत इथेंच
गौरीसारखी तप करित बसणार ? ” तेंच वाई तरें झालें. हा काच
चमत्कार ह्मणतें मी ?

तरलिका—ताईसाहेब, चमत्कार कसला ! फुलाबोलाला गांठ
पडली ह्मणायचें झालें.

महाश्वेता—असें कां ह्मणतेस ? वाईट तेवढें तरें होतें. चांगलें
नाहीं व्हायचें. माझे नशीबच तसें आहे. देवा ! हा माझा सारा ज-
न्म दुःखांतच का जायचा ? स्वतःचीं दुःखें मेलीं एक वेळ पुरवलीं;
पण माझ्या प्रियसखीला सुख व्हावें म्हणून मीं प्रयत्न केले, ते सुद्धां
वायां जावेत !

पद्य. चाल.—वाडवडिलां सेवित जावें.—दीपचंदी.

नाहिं भाझे हित मीं केलें ॥ नाहीं सखिचें प्रिय आच-
रिलें ॥ नाहीं इच्छाफल तें मिळलें ॥ माझ्या करिं त्या
युवराजाला ॥ १ ॥ मायबापा सखिच्या दिधलें ॥ आश्वा-
सन तें निष्फळ गेलें ॥ ऐसि कां मीं जन्मा आलें ॥
बाया पांडा इतरांना ही ॥ २ ॥

तरलिका—ताईसाहेब, नेहमीं त्याच त्याच गोष्टी आठवून दुःख

करायचें तरी किती ? मी ह्मणतें, त्या मेल्या दुःखाला तरी कसा कंटाळा येत नाही ?

महाश्वेता—बाई, सुखानें का कुणी दुःख करतें ? असो; तूं गुहेंत जा, आणि माझा वीणा तेवढा नीट संभाळून घेऊन ये. तों-पर्यंत मी नित्य नियमाप्रमाणें लतामंडपांत जाऊन त्या दिव्य पुरु-पाला अजून माझी दया आली कीं नाही तें पाहतें. जा. अग तरलि-के, नाही तर वीणा घेऊन तूं परस्पर देवळांतच जाऊन वैस; मी तिकडेच येतें.

(तरलिका जाते. **महाश्वेता** लतामंडपाजवळ येऊन वेलींचीं पुष्पें तोडूं लागते.)

वैशंपायन—(शब्द ऐकून तिला पाहून) अरे, चंद्रावर रुसून ही चंद्रिकाच या लोकीं आली; किंवा तपाची देवता कोणा भक्ता-ला वर देण्याकरितां प्रकट झाली ? (न्याहाळून) ही पूर्वी कधीं पाहिल्यासारखी दिसते—नुसती पाहिल्यासारखी कां--
साकी.

परिचय माझा हिचा असावा ऐसें निश्चित भासे ॥

बघतां हिजला तळमळ शमली नोदें मन उल्हासे ॥

हरपलि जी होती ॥ माझी वस्तु हीच ही ती ॥ १ ॥

पण असें आश्चर्य वाटतें, कीं हिचा आणखी माझा परिचय व्हावा कसा ? आजन्मांत या प्रदेशांत मी हा पहिल्यानेंच आलों. अरे पण ही आलीच ! तर आतां आपण निद्रेचें मिष करून, या शिलातलावरच पडावें; ह्मणजे मला पाहून हिचा काय ग्रह होतो तो कळेल. (तसें करतो.)

महाश्वेता—आतां नित्याप्रमाणें एकदां बाहेरूनच हांक मारावी, आणि मग आंत जावें. हे जीवितेश्वरा ! प्रिया पुंडरीका !

वैशंपायन—(स्वगत) हा जीवितेश्वर पुंडरीक कोण ?

महाश्वेता—कोणी ओ देत नाही. (आंत पाहून) अग बाई ! आंत शिलातलावर कोण निजलें आहे तें ! (आनंदानें) त्या दिव्य

पुरुषानें आपलें भाषण खरें केलें वाटतें. (न्याहाळून) हो. महाराज, मुखावर पदर पडला आहे, तरी तें तेज कांहीं झांकत नाही.

वैशंपायन—(स्वगत) असो; तेज तर जुळलें, आतां पुढें पाहूं.

महाश्वेता—(लगवगीनें जवळ जातांच चपापून) पण महाराज, आपलीं पूर्वींचीं जटावल्कलें जाऊन हे वस्त्रालंकार कुठले आले ?

वैशंपायन—काय ? पूर्वींचीं जटावल्कलें ! (आश्चर्यानें) मला जटावल्कलें कधीं होती ?

महाश्वेता—समजलें. मनानेंच का होईना; पण माझे पाणिग्रहण करतांच, आपण गृहस्थधर्मी झाला असें समजून, त्या दिव्य पुरुषानें आपल्याला हीं दिव्य वस्त्राभरणें दिलीं असतील. महाराज, माझी वाट पाहून आपल्याला निद्रा लागलीना ? पण मी आलें, आतां कशाला हवी ती ?

वैशंपायन—तो दिव्य पुरुष कोण हें जरी माहित नाहीं, तरी इथपर्यंत चांगलें जुळलें. आतां मुखावळोकन करून काय ह्मणते तें पाहिलें पाहिजे.

महाश्वेता—महाराज, (त्याच्या तोंडावरचा पदर हातानें दूर करतांच चपापून दूर होते.) अगबाई ! हा कोण ? हा कुणी दुसराच तरुण, तेजस्वी ब्राह्मण आहे. तोंडवळा ओळखीचासा दिसतो; पण माझ्या प्रिय पुंडरीकाचा नव्हे हा. (कपाळावर हात मारून) देवा, अशा रीतीनें माझी विटंबना करण्यापेक्षां एकदम प्राण कां घेत नाहींस. (जाऊं लागते.)

वैशंपायन—(उठून स्वगत) अरे अरे ! हें सगळें फसल्यासारखें दिसतें ! ती जाऊं लागतांच माझे प्राणही कासावीस होऊन तिच्यामागूनच जाऊं लागले. (प्रकाश) छे ! छे ! कांहीं आशा धरून येणें, आणि निराश होऊन जाणें, हें कांहीं तुला योग्य नाहीं.

महाश्वेता—बाबारे, माझ्यासारख्या तपस्विनीला आशा काय, आणि निराशा काय, एकच.

वैशंपायन—पण, हें तपसुद्धां तुला शोभत नाहीं. कारण कोणीही आपल्या रूपाला आणि वयाला साजेल असें आचरण केलें तरच तें श्रेयस्कर होतें. हे तरुणी,
साकी.

कंठालिंगन योग्य मालतीसृङ्खुसुभाची माला ॥ तैसी तव तनु असुनि तपानें करपविसी कां तिजला ॥ विहित अशा कामीं ॥ योजी सुंदरि सुखधामीं ॥ १ ॥

महाश्वेता—(स्वगत) हें याचें भलतेंच अनुसंधान दिसतें. तर आतां इथें उभें राहणें चांगलें नाहीं. ओळखीचासा वाटतो, ह्मणून याचें नांव गांव विचारायचें मनांत येतें; पण नको आतां. (जाऊं लागते.)

वैशंपायन—(तिच्यामागून) तुझ्यासारख्या लावण्यालतिकेनें पूर्ण तारुण्यांत तारुण्यसुखाला विन्मुख व्हावें, हेंच विलक्षण ! असें ज्ञान्यावर मग—

पद्य. चाल.—वाटे सर्वथा मुक्त झालों.—धनार.

चापा स्मर धरी व्यर्थ हातीं ॥ ध्रु० ॥ फुकट शशि उगवतो ॥ विफल मधुमास तो ॥ पुष्पपरिमलभरें पवन का वाहतो ॥ मेघही मग नभीं उगिच फिरती ॥ १ ॥

महाश्वेता—(किंचित् रोषानें) समजलें तुमच्या मनांतील भाव. सौम्य आकृतीवरून तुमच्या मुखांतून अशा प्रकारचीं हलकीं भाषणें निघतील असें मला प्रथम वाटलें नव्हतें. असो; झालें तें झालें. आतां तरी मुकाट्यानें इथून दुसरीकडे चला.

वैशंपायन—छे. छे. सुंदरी, मला तूं खुशाल झिडकारून टाक; पण तुझ्या यौवनावर आणि सौंदर्यावर अशी निष्टुर होऊं नकोस. यांची मला फार कांय येते. कारण—

पद्य. चाल.—किति मधुर रूप तरि यांचें.—धुमाली.

नवयौवन सुंदरता ही ॥ तनुलतासुकुसुमे पाही ॥ अति कोमल परि दोन्हीही ॥ लघुकाल वास त्यां राही ॥ उपभोग त्यांचा कांहीं ॥ जरि समयीं वडला नाही ॥ चाल ॥ होय अवज्ञा विधिकरणीची ॥ पातक शिरीं अशानें येई ॥ न मिळे सुख तेंही ॥ १ ॥

त्यांतून दुसरें हें लक्षांत आण, कीं--

पद्य. चाल.-खेळ चांगला वेपथर वरे.-दादरा.

मधुकरं जरी नाहिं चाखिला ॥ कमलिं सुरस तो व्यर्थ
निर्मिला ॥ १ ॥ गेलिं वाळुनी रसफलें वरी ॥ प्रसवली
लता त्यांसि कां तरी ॥ २ ॥ कनककौंदणा टेउनी रितें ॥
सांग सुंदरी श्रेय कोणतें ॥ ३ ॥

महाश्वेता--(रोपानें) आणखी एकदां सांगतें, कीं इथून चा-
लता हो; नाहीतर काय अनर्थ होईल हें माझ्यानें सांगवत नाहीं.

वैशंपायन--वरें, सुंदरी, गेलों तरी अनर्थ कसा चुकेल सांग ?
कारण--

साकी.

दर्शन नसतां कधिं, तव विरहें होतों मरणोन्मुख मी ॥
बडलें तेंही मोहित झालों रूपीं या अभिरामों ॥ सोडुनि
तुज जातां ॥ केसा राहिन मी आतां ॥ १ ॥

(स्पर्श करण्यास हात जवळ नेत नेत) ल्हणून ल्हणतों, सुंदरी,
माझा स्वीकार करशील तर--

महाश्वेता--(खवळून मागें सरून) हां ! खयरदार आतां
पुढें पाऊल टाकशील तर ! तरलिके, धांव लवकर, हा पहा
कोण कोडगा--

तरलिका--(धांवत येऊन) कोण ताईसाहेब ?

महाश्वेता--तरलिके, तुला येतांना पाहिलें ल्हणूनच हा वांच-
ला, नाहीतर अभद्र भाषणाबद्दल याला चांगलें शासन करणार होतें.

तरलिका--कायरे निर्लज्जा ! जाणून बुजून काळसर्पिणीवर
कां पाय देतोस ! चल, काळें कर इथून. (महाश्वेतेस) मी दे-
वाल्यांत वीणा घेऊन गेलें, पण तुझी तिथें नव्हतां म्हणून इकडे
आलें, तों हा प्रकार ! (वैशंपायनास) जा, निघ. उभा कां राहिला
आहेस ! संभाळ पुनः इकडे आलास तर. चला ताईसाहेब आपण.

महाश्वेता--चल. (जातां जातां स्वगत)

अंजनीगीत.

जरि यानें हा प्रकार केला ॥ कोपहि माझा प्रदित झाला ॥ तरि कां गमलें नाहीं मतिला ॥ शापार्वे यार्ते ॥ १ ॥

कधीं पाहिल्यासारखा वाटतो ह्मणूनच कीं काय कोण जाणें.
असो. (जातात.)

वैशंपायन—(सुस्कारा सोडून) प्रथम यासालाच मक्षिकापात झाला. हिला पाहून माझ्या मनाची हुरहुर एकदम नाहींशी झाली, तेव्हां वाटलें, कीं माझ्या दुःखाचा अंत झाला; पण आतां अनुभवानें तो आरंभच ठरला. असो; आतां काय उपयोग ?

साकी.

भ्रमसागरीं देह लोटिला तारो वा बुडवो ती ॥ परतुनि तीरावरि जायाचें नाहीं माझ्या हातीं ॥ तनुवरि या आतां ॥ बसली पूर्ण तिची सत्ता ॥ १ ॥

(जातो.)

प्रवेश २ रा.

स्थळ—चित्ररथवन.

(तीन प्रहर रात्र चांदणी. चंद्रापीड प्रवासी वेषानें प्रवेश करतो.)

चंद्रापीड—त्या मांडलिकाच्या मुखानें माझ्या मित्राची वार्ता ऐकतांच, त्याची समजूत घालण्याकरितां वडिलांची आज्ञा घेऊन उज्जयिनीहून निघालों, तों मार्गांत फार विश्रांती न घेतां या वनांत येऊन पोहोंचलों आणि मित्राची स्थिति काय आहे ती त्याच्या सेवकांकडून गुप्त रीतीनें आधीं काढून घ्यावी, म्हणून मीं माझा सर्व सेनापरिवार मागें ठेवून, एकटाच या सरोवराच्या कांठीं आलों. परंतु आतां मनांत अशी शंका येते, कीं—

पद्य. चाल-किति गेले सुकृनि गाल.-धुमाळी.

या आगमनाचें सार्थक होइल का ॥ मित्रोत्तम तो भेटी
वेइल का ॥ १ ॥ मी करिनि बोध जो ध्यानीं घेइल का ॥
वनवासाचा आयह सोडिल का ॥ २ ॥ जें सलतें ह्क्यीं
दुःख निवेदिल का ॥ नगरा परतुनि मजसह येइल का ॥ ३ ॥

(पड्यांत—“ वैशंपायन महाराज, अहो वैशंपायन महाराज ! ”)

चंद्रापीड—अशा वेळीं माझ्या मित्रालाच हे कोण बरें असे
हाका मारीत आहेत.

(पड्यांत—“ महाराज, आह्मांला नित्य जाग्रणामुळें किंचित् डोळा
लागतांच, आपण शय्येवरून उठून आलांत हें चांगलें का ? ”)

चंद्रापीड—हे माझ्या मित्राच्या सेवकांपैकीं कोणी तरी असून
त्याला शोधित आहेत. पण इतक्या रात्रीं तो कुठें गेला असावा !
(मोठ्यानें) अरे कोण रे तुम्ही ?

(दोन सेवक पुढें येतात).

पहिला—अरे उद्धंडा, अंधारामुळें स्पष्ट दिसत नाहीं, पण हेच
आमचे वैशंपायन महाराज. स्वर पालटून आह्मांलाच तुम्हीं कोण
म्हणून विचारतात. होय हेच. तूं पहा बरें.

दुसरा—महाराज, आम्हीं आपल्याला ओळखलें. हा वेळ
विनोद करण्याची नव्हे. रुपा करून आतां परत चलविं. आपण
नाहींसे झाला हें समजल्यापासून, सर्व सेवकांच्या जिवांत जीव
नाहींसा झाला आहे.

चंद्रापीड—(स्वगत) या यांच्या भाषणावरून कांहीं सुचिन्ह
दिसत नाहीं. (प्रकाश) बाबांनो, मी वैशंपायन नव्हे. पण त्या-
चाच मित्र चंद्रापीड आहे.

दोधेही—(चपापून त्याला प्रणाम करून) राजाधिराज,
रात्रीमुळें आम्हीं आपल्याला ओळखलें नाहीं याची क्षमा व्हावी.
पण इतक्या रात्रीं या वनांत एकटी स्वारी !

चंद्रापीड—तें मी सर्व मागाहून सांगेन. पण माझा मित्र वैशंपायन कुठें आहे तो भेटवा आधीं.

मरुज्जव—राजाधिराज, त्यांनाच आह्मी शोधत आहों. आज रात्रीं नित्याप्रमाणें ते एका लतामंडपांत निजले होते, आणि जवळ जवळ साडेतीन प्रहर रात्र झाल्यावर आह्मी पहातों तों तिथें नाहींत. तेव्हांपासून सारखे त्यांना हाका मारीत या वनांतून भटकतां आहों, तरी अजून कुठें थांग नाहीं !

उदंड—मरुज्जवा, त्या गुहेकडे जाऊन पहायचें राहिलेंच.

चंद्रापीड—ती गुहा कोणती ?

उदंड—इथून जवळच आहे महाराज. त्या गुहेत अति सुंदर व तरुण अशी एक तापसी राहते. तिचें दर्शन झाल्यापासून वैशंपायन महाराजांची वृत्ति फार चंचल झाली आहे. अलीकडे तिच्यावांचून त्यांना कांहीं दिसतच नाहीं.

चंद्रापीड—(स्वगत) मला स्वप्न पडलें होतें तें आज सत्य होऊं पहातें. (प्रकाश) चला तर. आधीं मला त्या गुहेकडे घेऊन चला.

सेवक—चलावें महाराज, या मार्गानें यावें.

साकी.

पूज्यभाव उमटावा चितीं पाहुनि ज्या साध्वीला ॥
तीतें पाहुनि वैशंपायन ह्मणती चंचल झाला ॥ दैवचि
ओढवलें ॥ अनिष्ट कैसें हें घडलें ॥ १ ॥

(जातो.)

प्रवेश ३ रा.

स्थळ.—चित्ररथवन.

(निद्रेंत चालणारा वैशंपायन प्रवेश करता.)

वैशंपायन—काय झटलेंस ? ' त्या दिवशीं मला आपला ओळख न लागल्यामुळें मीं तसें निष्ठुर भाषणानें ताडन केलें, त्याची क्षमा करा ! ' यांत कसली क्षमा ! हें पहा—

दिंडी.

कसैं नाहीं त्वां ओळखिलें मातें ॥
ह्यणुनि विस्मित मन फार सखे होतें ॥
भाग्य माझें कीं स्मरण तुला झालें ॥
कोपवचनाचें दुःख सर्व गेलें ॥ १ ॥

आतां एकवार गाढ आलिंगन दे, ह्यणजे तर त्या दुःखाचें स्मरण सुद्धां नाहीसैं होईल. काय म्हणतेस? नको नको! इतक्यांत तर-लिका येईल. बरोबर आहे तुझी शंका. तर मग--

साकी.

पावन करि हा स्कंधदेश तुज वाहुनि नेतां सखये ॥
निविड, विजन, त्यां लतामंडरीं जाऊं कोणि न मग ये ॥
हें तरि रुचतें का ॥ किंवा कांहीं दुजी शंका ॥ १ ॥

काय म्हटलेंस? 'अजून कांहीं चांगली खूण पटली नाही.' सुंदरी! आतां हें ह्यणणें मी मुळींच ऐकत नाहीं, कारण—

पद्य. चाल.—रुतला दर्भाकुर चरणीं.—धुमाळी.

लवही धीर नसे गे मजसीं ॥ आतां अंत जरी तूं व-
घसी ॥ न जरी पूर्णकाम मज करिसी ॥ चाल ॥ मदन
हुताशन दग्ध करिल मज तूं पाहत असतां ॥ झाला
जरि अनुताप तुला मग रक्षा ये हातां ॥ १ ॥

(मनाशीं वोलल्यासारखें) हें माझें कठोर भाषण ऐकतांच कशी दूचकली पहा ! सुंदरी, तुझें मन किती कोमल आहे, हें जाणूनच मीं माझें खरें वृत्त तुला कळविलें. (जवळ गेल्यासारखें दाखवून) ही पहा एका गालांत हंसून तिकडे वळली !

पद्य. चाल.—झाली सफल ही मम मनकामना.—ख्याल.

वायां दवडिसी काळ कां असा ॥ धु० ॥ वळवुं नको
मुख, अंकावरि ये ॥ प्राशन करूं दे अधररसा ॥ गर्व हरूं
दे त्या मदनाचा ॥ देतो पाहूं ताप. कसा ॥ २ ॥ भीसि
कशाला ? दूर करीं कर ॥ सोडुनि दे संकोच कसा ॥३॥

(महाश्वेता ह्मणून एका कांटेरी वेलीला आलिंगन देतो. तिचे कांटे बोचतांच जागा होऊन) अरे हें काय ? अगदीं सौख्यकल-शाला मी हात घालणार, तों ती सुंदरी एकाएकीं अदृश्य होऊन ही सुकलेली कांटेरी वेल माझ्या हातीं कशी आली ? आणि मी लतामंडपांत निजलों होतो, तो मंडप कुठें आहे ? (चोहोंकडे पाहून) समजलों काय झालें तें. त्या तपस्विनीच्या निरंतर ध्यानानें मी खराच वेडा होऊन स्वप्नांत सुद्धां भटकूं लागलों. आतां कांहीं संशय राहिला नाही. (सुस्कारा सोडून) हाय हाय !

अंजनीगीत.

‘ ओळखिलें हो ’ मज जें वदली ॥ बहु प्रकारें म्यां वि-
नवीली ॥ अंकिं घेउनी हृदयीं धरिली ॥ स्वप्नचि
का सारें ॥ १ ॥

बरें, मी आतां वनाच्या कोणत्या भागांत आलों आहे ? (पाहून) वाहवा ! माझ्या प्रियसंजीवनीच्या गुहेसन्निध आलों. कारण हेंच तें स्थळ.

बरें आतां इथून परत लतामंडपाकडे जावें, तर असाच कांहीं तरी प्रकार व्हायचा. तेव्हां आजपासून या गुहेच्या आसपास कुठें तरी राहावें. मग काय होईल तें होवो. (गुहेकडे जाऊं लागतो.) त्या सुंदरीचें दर्शन होण्यापूर्वीं माझें मन लतामंडपाकडे ओढ घेत असे; आतां गुहेकडे घेतें. (न्याहाळून) अरे, गुहेपुढें शुभ्र शिलेवर निजलेली तिच का मला वेड लावणारी सुंदरी ! होय, शंका क-शाला ! तीच.

पद्य. चाल—सुविहित जाहलें.—त्रिताल.

हिमधवलांगी, सूक्ष्मधवलचिर, नेसलि शशिकरतंतुराचि-
तसे ॥ ध्रु० ॥ कमलनालसम धवलकरावरि ॥ धवलपंक-
जापरि मुख विलसें ॥ १ ॥

ही अशी इथें एकटी निजलेली पाहून, तो घडलेला प्रकार स्व-
प्नांतला नव्हे, असा ग्रह होतो. मी अधरासव प्राशन करणार

अशा संधीला, त्या वाळलेल्या वेलीच्या आड होऊन ही चटकन इकडे येऊन निजली असावी. धांवत आलेल्या मनुष्याप्रमाणे ही अतिवेगाने श्वासोच्छ्वास सोडीत आहे, यावरून तर निर्णयच झाला. (पाहून) ही पहा, मी आलों कीं नाहीं हें हळूच चोरून पाहते आहे! पण हें माझे केवळ मनोराज्य नसेलना? नाहीं तर मीं जावें जवळ आणि तिनें मला यावें झिडकारून. परंतु मी वेडा तर नव्हे—

दिंडी.

निशा रम्या ही विमल चंद्रिकेनें ॥

मीहि विव्हल अंतरीं कामबाणे ॥

विजनवनिं या एकली प्रिया रामा ॥

भीति शंका या समर्थिं काय कामा ॥ १ ॥

तर आतां प्रसंग पाहून जावें आणि एकदम—(पाहून दचकून) अरे, ही उठून बसली!

महाश्वेता—(न्याहाळून पहात स्वगत) मघाशीं नुसता भास झाला; पण आतां अगदीं स्पष्ट दिसायला लागला. तोच तोच हा कोडगां ब्राह्मणपुत्र. देवा! मी एकटी पाहून यानें जर माझ्या अंगाला स्पर्श केला तर काय करावें? चंद्रापीडाकडून पत्रलेखा परत आली कीं नाहीं याचा शोध करून कादंबरीला इकडे घेऊन येण्याकरितां मीं आजच तरलिकेला तिकडे पाठवून दिली हें चांगलें नाहीं केलें. असो; आपण उठून गुहेत जावें, आणि दाराशीं शिला लावून घ्यावी. (उठून गुहेकडे जाऊं लागते.)

वैशंपायन—(पुढें सरसावून व तिला आडवून) छे, छे! प्रिये, आंत चाललीस, पण या वैशंपायनाच्या प्राणाची वाट काय!

महाश्वेता—(स्वगत) हा आजचा प्रसंग कठिण आला. (प्रकाश) अरे, ब्राह्मणकुलांतला आहेस म्हणून मी हात जोडून तुझी प्रार्थना करतें, कीं तुझ्या अमंगल भाषणांनीं माझ्या क्रोधाची ज्वाला भडकली नाहीं तोंपर्यंत मला तरी आंत जाऊं दे, नाहीं तर तूं तगी निघून जा.

वैशंपायन—मी कुठें जाऊं ! माझी स्थिति तूं पाहत
नाहींस काय ?

पद्य. चाल.—वांट तुझी आदरें पहाते बघरे.—धुमाळी.
जाळि मला चंद्र हा भिन्न मदनाचा तीव्र करीं ॥ सांग
दुजी कोणगे तुझ्याविण देहा शांत करी ॥ अससि तूं
तापसी न कां मग टावी नीति खरी ॥ दीन पदीं लीन
हा नको करूं यास दुरीं ॥ १ ॥

महाश्वेता— (कोपानें) अरे मेऱ्या नष्टा चांडाळा !

पद्य. चाल.—रामवरीं जरि नृपपद गल.—धुमाळी.
वज्र न कां तव मस्तकिं पडलें ॥ जिव्हेचे शत तुकडे
झाले ॥ कैसें त्वन्मुख नाहिं भंगलें ॥ वसलि न वाचा
कां ॥ १ ॥ वन्हि जाळिना, जल बुडवीना ॥ उडवुनि
वायुहि कां नेईना ॥ आत्मरूप तुज नभहि करीना ॥
पृथ्वी न गिळी कां ॥ २ ॥

वैशंपायन—सुंदरी, इतके सारे अनर्थ मजवर कोसळूं देत, पण
अगोदर हा मदनसंताप मला सहन होत नाहीं, तेवढा नाहीसा कर.
(निच्या पायां पडतो.)

महाश्वेता—(त्यास पायानें झिडकारून) हा चांडाळा !

पद्य. चाल.—वाहवा थोर तूं भुपाला.—धुमाळी.
अधमा पशुसम आचरसी ॥ गम्यागम्य न तूं बघसी
॥ धु० ॥ राग शुकापरि धरिसि मुखावरि ॥ पक्षपातही
तेसा ॥ करिसि, बोलसी कुठें काय हा ॥ विचार नाही
केसा ॥ १ ॥ कृति सर्वहि तव शुकजातीची ॥ देहमात्र
मनुजाचा ॥ मूर्ख विधाता ह्यणुनि तयानें ॥ न दिला
जन्म शुकाचा ॥ २ ॥

अरे कामांधा—

होउनि शुक मग बोलतासि जरि ॥ ऐसें भलतें भलतें ॥
आला नसता कोप कुणाला ॥ लक्ष न कोणी देतें ॥३॥

वैशंपायन—तूं तरी सुंदरी माझ्या भाषणाकडे लक्ष कशाला देतेस ? माझ्या मनोदयाकडे दे हणजे झालें.

महाश्वेता—थांब, पाप्या. ब्रह्मदेव करायला चुकला, तें मी करतें. (वर पाहून) हे सर्वसाक्षी निशानाथा,

पद्य. चाल.—पांडुनृपति जनक जया.—दादरा.

पुंडरीक म्यां वरिला ॥ याहुनि जरि अन्याला ॥ स्वप्नीही वाहियला ॥ नाहिं देह हा ॥ १ ॥ व्रत सतिचें सत्य जरी ॥ पाळियलें आजवरी ॥ शुकयोनी हाउं तरी ॥ प्राप्त या खळा ॥ २ ॥

चंद्रापीड—(पडद्यांतून) हां, हां, भगवति महाश्वेते, माझ्या मित्राला शाप देऊं नकोस. (बाहेर येऊन) हर हर ! रक्षा झाली ! भगवति, काय केलेंस हें ?

महाश्वेता—माझ्यासारख्या चांडाळणीला योग्य तेंच केलें.

चंद्रापीड—मित्रा वैशंपायना, तूं या उग्र तपस्विनीच्या कोपाला कसा पात्र झालास ?

महाश्वेता—तो विचारा काय सांगेल आतां ! मीच सांगतें ऐक. गुहेंत निद्रा येईना, हणून मी चांदण्याची या शिलेवर पुंडरीकाचें स्मरण करीत पडलें होतें. इतक्यांत हा तुझा मित्र आला आणि माझी प्रार्थना न ऐकतां कामांधाप्रमाणें भलभलतें बोलत माझ्या अंगाला स्पर्श करण्याकरितां पुढें सरसावला. तेव्हां अनिवार कोप येऊन ' तुला शुकयोनी प्राप्त होवो ' असा मीं त्याला, शाप दिला.

चंद्रापीड—(शोकानें) मित्रा, अशा रीतीनें कारे तुझा अंत व्हावा !

महाश्वेता—महाभागा—

पद्य. चाल.—आर्या तीच असे पदाची.—दीपचंदी.

निजपति मारुनि शांत न झालें ॥ मित्र तुझा हा जाळि-
ला ॥ पूर्वजन्मची वैरिण होतें ॥ वैरभाव मीं साधिला

॥ १ ॥ कार्पी माझी मान नृपाला ॥ तीक्ष्ण शस्त्र तें घे-
उनी ॥ ब्रह्मघ्ना राक्षसीस मजला ॥ पुण्य नसेरे टेउनी ॥२॥

चंद्रापीड--भगवति, छे, छे; असें ह्मणूं नकोस. मला सर्व प्र-
कार कळला आहे. पूर्वसंचिताप्रमाणें माझ्या मित्राला ती दुर्बुद्धि
शाली. त्यांत तुझ्याकडे काय दोष ! तुझे तर उलट माझ्यावर मोठे
उपकार आहेत. पण वैशंपायना,-

पद्य. चाल.-काय वधिन मी ती सुमती.-त्रिवट.

काय सुमित्रा हें केलें ॥ मज सोडुनि मागें स्वर्गसौख्य
तें, स्वार्थपरा कां त्वां आदरिलें ॥ ध्रु० ॥ एके
समयीं जन्म पावलों ॥ एके ठायीं बसलों शिकलों ॥
मिळुनि किरे दिग्विजया आलों ॥ आजचि कां त्यजिलें ॥१॥

(इतक्यानें उठून) मित्रा हा मी आलों. थांब थांब. (धाडकन्
पडून प्राण जातो.)

महाश्वेता-(चंद्रापीड मेला असें पाहून दुःखानें) महाभागा,
मित्राचा वियोग सहन न होऊन तूं त्याच्यामागून चाललास ? आतां
मात्र माझा अवतार संपविलाच पाहिजे. तरलिका कादंबरीकडे गेली
आहे, ती तिला घेऊन कदाचित् इतक्यांत इथे येईल. तिला हें
कालें मुख दाखविण्यापेक्षां अच्छोदसरोवरांत जाऊन उडी टाकावी
हें चांगलें.

पद्य. भैरवी.-हरि तुझि आवडि देई.-त्रिताल.

टेऊं देह कशाला आतां ॥ ध्रु० ॥ समित्र सखिचा कांत
वधोनी ॥ केली कीर्ति विशाला ॥ १ ॥ उद्धरिलीं मीं
उभयकुलें तीं ॥ संपादुनि सुयशाला ॥ २ ॥ वा अच्छोदा
शांतं करी ही ॥ हंससुवंशमशाला ॥ ३ ॥

(जाते.)

अंक ७ वा.

प्रवेश १ ला.

स्थळ - आकाशमार्ग.

(कर्पिंजल आणि मंदारक येतात.)

कर्पिंजल--महाश्वेता सागरांत उडी टाकण्याच्या उद्देशाने निघाली मात्र, इतक्यांत तरलिका आणि पत्रलेखा या दोघांना समागमें घेऊन कादंबरी आली. मग काय विचारतोस ? महाश्वेतेनें जो आकांत केला, तो सांगतां येत नाही. इकडून वैशंपायनाचे सेवक आले; तिकडून युवराजाचरोवरचे सेवक आले; त्या सर्वांच्या शोकाने चित्ररथवनच शोक करूं लागले असा भास झाला. कादंबरीनें सहगननाचा निश्चय करून चंद्रापीडाचें शव मांडीवर घेतलें. तिच्या हाताचा स्पर्श होताच, त्याच्या मुखांतून एक शीतल तेजाची ज्योती निघून गेली आणि लागलीच आकाशवाणी झाली, कीं ' वत्से महाश्वेते, मीं तुला पूर्वीं आश्वासन दिलेंच आहे. आतां हें माझ्याच अंशापासून उत्पन्न झालेलें कादंबरीप्रिय चंद्रापीडाचें अविनाशी शरीर शापापासून मुक्त झालें आहे. हें तुझाला धीर येण्याकरितां तुमच्याजवळच ठेवतो. तर याचें वायूपासून, अग्नीपासून आणि जलापासून नीट रक्षण करा. कांहीं कालानें तुझां दोघांचेही हेतु पूर्ण होतील.' या आकाशवाणीनें आशा उत्पन्न होऊन दोघांनींही प्राणत्यागाचा निश्चय सोडून दिला, आणि सांप्रत युवराजाच्या देहाचें रक्षण करीत दोघाही तिथेंच राहिल्या आहेत.

मंदारक--बरं, चंद्रापीड आणि वैशंपायन यांचे दुसरे जन्म कोठें झाले आहेत, आणि सध्यां ते कोणत्या स्थितींत आहेत ?

कर्पिंजल--एक. विदिशा नगरीचा सिंहासनारूढ झालेला तरुण राजपुत्र शूद्रक, अल्पकालापूर्वीं अकस्मात् परलोकवासी झाला. त्याच्या देहांत प्रवेश करून चंद्र ह्यणजे चंद्रापीड सध्यां तिथें शूद्रक या नांवानेंच राज्य करीत आहे.

मंदारक—योग्यच आहे. चंद्राला परकायाप्रवेशाची विया अव-
गत असणें, यांत कांहीं आश्चर्य नाही.

कर्पिंजल—तसेंच, शापबलानें शुकयोनी प्राप्त झालेला माझा
मित्र पुंडरीक ह्यणजे वैशंपायन हा विंध्याचलावर वास्तव्य
करणाऱ्या त्रिकालज्ञ जावालीकर्पीच्या आश्रमी आहे. त्या महामु-
नीच्या मुखानें आपला सर्व वृत्तांत श्रवण करून त्याला पूर्वजन्मींचें
ज्ञान आणि मनुष्यवाणी प्राप्त झाली आहे. हा नुकना कालच
मी त्याला भेटून आलों.

मंदारक—आपल्या हातून घडलेल्या प्रमादाचा त्याला आतां
फार पश्चात्ताप झाला असेल? मनुष्यवाचा असून काया मात्र
पक्ष्याची. मोठी कष्टदायक स्थिति ही! या स्थितींत त्या विचा-
ऱ्याला आणखी किती दिवस लोटावे लागणार कोण जाणें?

कर्पिंजल—त्याची शापापासून लवकर मुक्तता व्हावी ह्यणून
श्वेतकेतु गुरुजीनीं कांहीं मंत्रविधि चालविला आहे. आणि त्यांनीं
मलय असें भविष्य सांगितलें, कीं त्याची माता लक्ष्मी ही भूलोकीं
मातंगकन्या झाली आहे, तिच्या हातीं तो सांपडेल नंतर ती
त्याला चंद्रापीडास ह्यणजे शूद्रकराजास नेऊन देईल. तेथें अल्प-
कालपर्यंत विरहदुःख भोगून उभयतांही शापमुक्त होतील.

मंदारक—हें त्या महर्षींचें भविष्य सत्य झालेंच पाहिजे. वरें,
तूं कसा शापमुक्त झालास?

कर्पिंजल—चंद्रापीडाचें देहावसान झालेलें पाहतांच पत्रलेखनें
माझ्यासह अच्छोदसरोवरांत उडी टाकली. तेव्हां तो अश्वदेह
जाऊन मला हा पूर्वदेह प्राप्त झाला. असो; चंद्रापीडाची आणि
वैशंपायनाची तशी विपरीत वार्ता, आणि त्या आकाशवाणीचें अद्भुत
वृत्त श्रवण करून, त्यांचीं मातापितरें, तारापीड, विलासवती, शुक-
नास प्रधान आणि मनोरमा, हीं सर्व चंद्रापीडाच्या प्राणविरहित
देहाचें दर्शन घेण्याकरितां महाश्वेतेच्या आश्रमीं नुकतींच गेलीं, हें
गुरुजांना निवेदन करण्याकरितां मी स्वर्गलोकीं जातो.

मंदारक—वरें तर, मीही जातो आश्रमाकडे.

(दोघे आकाशमार्गे जातात.)

अंक ७ वा.

प्रवेश २ रा.

स्थळ—चित्ररथवनातील कादंबरीचा आश्रम.

(चंद्रापीडाचें शरीर पुष्पशय्येवर निजविलेलें, कादंबरी जवळ
बसलेली, आणि मदलेखा उभी, असा
प्रवेश होतो.)

कादंबरी—गडे मदलेखें, आज जवळ जवळ सहा महिने होत
आले. तुला काहीं या मुद्रेंत पालट दिसतो का? का अति प्रीती-
मुळें मला तसा भास होतो?

मदलेखा—भास कसला! खरेंच तें. पहिल्या दिवसापामून मी
लक्ष लावून पाहतें. मुखकमलावरचें तेज, ओठांची आरक्तता, मुद्रेची
प्रसन्नता, केशांची तुकतुकी, शरीराची कानि सर्व काहीं वाढत्या
कलेवर आहे. हे पहा नेत्र कसे मिटलेल्या चंद्रकमलाप्रमाणें चंद्रो-
दयाचीच वाट पाहत आहेत असे दिसतात. सज्जे, त्या दिवशीं
आकाशवाणीनें मांगिनल्याप्रमाणें हा सर्व तुझ्या करम्पशाचा गुण
समजलीस ?

कादंबरी—पण का ग, आकाशवाणीच्या पुष्कळ कथा
ऐकल्या असशील तूं. पण असा चमत्कार घडलेला कधीं ऐकला
आहेस का?

मदलेखा—चमत्कार तर खराच; पण हा प्रत्यक्ष चंद्राचा अव-
तार ! तेव्हां सर्व काहीं संभवतें.

कादंबरी—वरें, हें कसें होत असेल ग ? मी एकाग्र लक्ष लावून
या मुखाकडे पहात बसलें, ह्मणजे कधीं कधीं मला असा भास होतो,
कीं हा माझ्याकडे पाहून हंसतो आहे किंवा आतां नेत्र उघडून
माझ्याशीं बोलणारच आहे.

मदलेखा—समजलें. हा कधीं सजीव होईल अशा उत्कंठेनें रा-
त्रंदिवस याच्याकडे पहात बसनेस, ह्मणून असा भास होतो.

कादंबरी—(सुस्क्राग सोडून) पण गडे, माझ्या प्रियकराचा
शाप संपून मला सुखाचा दिवस कधीं येईल ग ? महान्वेता आणि
अपी दोघीही कशा अशा निघालों कोण जाणें ?

मदलेखा--सखे, आतां कां असा खेद करतेस ? कपिंजलानें सांगितल्याप्रमाणें ही स्थिति कांहीं फार दिवस राहायची नाही. पण हा केयूरक असा धांवत कां आला बरें ! कारे, इतक्या घाईघाईनें कां आलास ?

केयूरक—(प्रणाम करून) उज्जयिनीहून तारापीडमहाराज, विलासवती राणीसाहेब, आर्यशुकनास, मनोरमा हीं महाभागाच्या दर्शनार्थ आलीं आहेत; आतां इतक्यांत येथें येऊन पोहोंचतील.

कादंबरी--(दुःखानें) देवा हें काय केलेंस ? मी त्यांना हें तोंड कसें दाखवूं ? माझ्यामुळें त्यांना पुत्रशोक झाला. त्या वृद्धांचा शोक ऐकून सरोसर माझे प्राण निघून जातील. मीच जातें कुठें तरी. (उठून उभी राहते. इतक्यांत विलासवती शोक करीत आलेली पाहून) याच सामुचाई वाटतें !

विलासवती—(भ्रमिष्ट दृष्टीनें) कुठें आहेहो माझा बाळ ! सांगाहो लवकर. बाळा कुठें आहेस तूं ? अग मुलीनों, तुझी तरी सांगा !

तारापीड--(तिला धरून) हें काय बरें विलासवती ! असा आकांत करण्याचा का समय हा ! तो पहा चंद्रापीड शय्येवर निजला आहे. अगदीं दूतानें वर्णन केल्याप्रमाणें स्थिति आहे.

विलासवती--(त्याला कवटाळून शोकानें) बाळा, बोलरे बोल. झोंपेचें सांग घेऊन निजला आहेस असं मुखावरून वाटतें; मग भाषण कां करीत नाहीस ? वत्सा, मी इतक्या दिवसांनीं तुला भेटण्याकरितां आलों, आणि तूं माझ्याकडे नेत्र उघडून पहात देखील नाहीस कारे ? बाळा, ऊठ, माझ्या मांडीवर बस. अरे, मी तुझी आईना ! आणि माझ्यावरच का रागावलास ! मी कधीं लहानपणीं रागें भरलें असेन, त्याचें उसनें असं फेडतोस, हें चांमलें कारे !

तारापीड—विलासवती, पुरे आतां. तूं असे उद्गार काढलेस ह्मणजे माझे धैर्य नाहीस होतें.

विलासवती—(लक्ष न देतां) बाळा, माझे एक मेलें राहूं दे. पण हे तुझे वडील आले आहेत, त्यांच्या पायां पड. वडिलांची अर्शा

अमर्यादा करतोस हें चांगलें नव्हे. लाडक्या !. इतका निष्ठुर नकोरे होऊंस. आह्मां उभयतांना ह्यातारपणीं तुझ्याशिवाय दुसरें कोण आहे बरें ! (अंगावर पडून रडूं लागते.)

तारापीड—विलासवती, काय हें ?

पद्य. चाल.—सर्वही सोड राग नच बरो.—धुमाळी.

देवी लक्ष जरा देउनी, वचन अवधारी ॥ सुत हा मनुज न, हिमकर जनीं होय अवतारी ॥ हांते संचित तव साचणीं ह्यणुनि ये उदरीं ॥ चाल ॥ आतां शोक आवरी झणीं ॥ घडतां मोचन शापांतुनी ॥ सुखविल आह्मां आलिंघुनी ॥ मित्रपरिवारीं ॥ १ ॥

विलासवती—आपण हिमकर ह्यणा, कीं अवतारी ह्यणा; पण मला हा माझ्या पुत्रापेक्षां जास्त वाटत नाहीं.

तारापीड—तें खरें, पण देवी, कांहीं विचार कर. हा देवतामूर्तिपुत्र आहे. मनुष्याला उचित जो शोक तो याच्याविषयीं करूं नकोस.

विलासवती—महाराज, आपली आज्ञा मला मान्य आहे. पण हा पुत्रस्नेह माझ्याकडून शोक करवितो, त्याला मी काय करूं ?

तारापीड—हें आपल्या पुत्राचें प्रफुल्लित मुखकमल आपल्याला दिसतें तरी. पण आर्यशुकनासानें आणि मनोरमेनें काय करावें बरें ? त्यांचा पुत्र तर सदेह परलोकवासी झाला. चल, पुरे कर हें दुःख. त्यांचें शांतवन केलें पाहिजे. तें राहूं दे. पण आधीं ही पहा गंधर्वकन्या कादंबरी; तुझा शोक ऐकून मूर्च्छित पडली आहे, तिला कुग्वाळून सावध कर अगोदर. कारण हिच्याच प्रभावानें चंद्रापीड सावध होणार आहे.

विलासवती—कुठें आहेस सुनवाई ? (जवळ जाऊन मांडीवर घेऊन) तूच जर अशी मूर्च्छित पडलीस, तर माझ्या बाळाची काय वाट ? तुझ्यामुळे आह्मांला चंद्रापीडाचा हा मुखचंद्र दृष्टीस पडला ! ऊठ बाई, सावध हो.

कादंबरी—(सावध होऊन) कुणी नांव घेतलें ! (पाहून) अगवाई ! सासुवाई ह्या ! (उठून उभयतांना प्रणाम करिते. ते 'आयुष्मती भव, ' 'दीर्घकाल सौभाग्यवती भव !' असे आर्शावादि देतात.)

तारापीड—(कादंबरीस) वाई, आह्मी पुत्रदर्शनाकरितां आलों होतो; तां हेतु पूर्ण झाला. आतां जातो. कारण आमच्या राहण्यानें काय होणार ? तूं जसें आजपर्यंत या आमच्या पुत्राच्या शरीराचें रक्षण करून, तें सतेज आणि पुष्ट ठेवलेंस, तसेंच शाप सरेपर्यंत ठेव ह्मणजे झालें. विलासवती, चल आतां.

(इतक्यांत मेघनाद सेनापती येतो.)

मेघनाद—(प्रणाम करून) आज महाराजांच्या आणि देवीच्या मनाला फारच श्रम झाले असतील. तर आतां हें दुःख कमी करून उभयतांनीं इथून जवळच एक रम्य विश्रान्तिस्थान तयार केलें आहे, तिकडे पालखींत बसून चलावें, अशी विनंती आहे.

तारापीड—मेघनाद, आतां आह्मांला ती पालखी नको, आणि ती विश्रान्तिस्थलें नकोत, आणि तीं राजाचीं ऐश्वर्येही नकोत. आजपर्यंत नानाप्रकारचीं सुखें अनुभविलीं तितकीं पुरे झालीं. इतउत्तर—

पद्य. चाल—दिसतीं जां जां शैलाचीं हां शिखरं.—धुमाळी.

नलगे सुस्थल, वास करिन मी तरुमूलाखालीं ॥ स्त्रियां-

वरिल जी प्रीति मनांतिल लतिकारि वसली ॥ १ ॥

हरिणावरि तो स्नेह ठेविला, प्रियजनि जो होता ॥ उन्नम

वसनें त्यजुनि, वल्कलें सेविन मी आतां ॥ २ ॥ बहु मि-

टानें सोडुनि, भक्षिन कंदमुलें वनिचीं ॥ टाकुनि शस्त्रां

घडन हातीं माला अक्षांची ॥ ३ ॥

तसेंच मेघनाद—

पद्य. चाल—सुखचिन्धन गुणनिःसीमा.—दीपचंदी.

जनपालन मीं ज्या करि केलें ॥ समिदानयनीं ते योजि-

यले ॥ नर्मलापा सांडुनि माझें ॥ धर्मकथांवरि मन आं-

ढवले ॥ १ ॥ समररसाची गोडि नुरे तो ॥ इंदियेंदमनीं
जडली प्रीती ॥ आशा जी का जयलाभाची ॥ जाऊन
वैसे मोक्षावरतीं ॥ २ ॥

तसेंच आतां असें वाटतें, कीं—

चाल सदर.

द्रव्य नको तें, तप साचावें ॥ आशा नलगे मौन धरावें ॥

सौख्यावरचें चित्त उडावें ॥ वृक्ष वनांतिल सुत मानावे ॥ ३ ॥

मेघनाद—महाराज, बोलतो याची क्षमा असावी. या कादंबरी देवीच्या प्रसादानें आर्हां एका दुःखांतून लवकरच मुक्त होऊं अशी आशा उत्पन्न होते न होते, तांच आपल्या मुखांतून हे उदासीनतेचे उद्गार निघाले, हें आमचें दुर्भाग्यच ह्मणावयाचें. पण असें करणें धीर प्रकृतींना शोभत नाहीं, एवढीच चरणाजवळ विनांति करतां.

तारापीड—मेघनाद, तुमचें ह्मणणें खरें आहे; पण आम्हीं हा वनवास शोकामुळे स्वीकारित नाहीं. तर आमचा पूर्वींच असा संकल्प झाला होता, कीं चंद्रापीडाचा विवाह योग्य वधूशीं झाला, म्हणजे सर्व राज्यभार त्याच्या शिरावर ठेवून आपण उरलेले आयुष्य परमार्थसाधनांत घालवावें. ती इच्छा अद्यापि पूर्ण झाली नाहीं, तरी झाल्यासारखीच आहे.

मेघनाद—पण याविषयीं आर्यशुकनासांचें काय म्हणणें आहे ?

तारापीड—त्यांचा या गोष्टीला पूर्ण रुकार असून, त्यांचाही मानस आमच्याप्रमाणेंच आहे.

मेघनाद—हा विचार वावगा नाहीं; पण माझी विनांति अशी होती, कीं कांहीं कालपर्यंत वाट पाहून, चंद्रापीडमहाराज सिंहासनासूढ झाले म्हणजे—

तारापीड—समजलों तुमचा अभिप्राय; पण मेघनाद, असें पहा.

दिंडी.

जरा यासी देह ज्या मानवाचा ॥ पाश त्याच्या कंठास

अंतकाचा ॥ त्वरित यास्तव सोडोनि लोभ सारा ॥

बुधें घ्यावा पुण्यार्थ वनीं थारा ॥ १ ॥

त्यांतून दुसरें असें लक्षांत आणा, कीं
साकी.

निष्कारण उरलेला, निर्वल, पिंडचि जणु मासाचा ॥
सुखभोगाला अपात्र, ऐसा देह असे हा साचा ॥ पर-
मार्थी वेंचे ॥ याहुनि न दुर्जे हित याचें ॥ १ ॥

म्हणून माझ्या पुत्राचें पुनरुज्जीवन होईपर्यंत आमच्याप्रमाणें तु-
म्हांच सर्वांनीं यथान्याय प्रजापालन करावें. पुरे आतां, विलंब
होतो. देवी, चल. महाश्वेतेला भेटून, आर्यशुकनासाला घेऊन वन-
वासघनाला आरंभ करूं. (कादंबरीस) मुली, पुनः एकवार बो-
लल्यावांचून राहवत नाहीं, ह्मणून बोलतां.

पद्य. चाल.—जाते कीं मम शकुंतला ही.—धुमाली.
आजवरी त्वां रक्षण केलें जैसें निपजतिचें ॥ या पुढतीं-
ही हेंचि चालवी प्रेम व्रत सतिचें ॥ ध्रु० ॥ प्रजाजनांचे
प्राण यावरी हें तुजला टावें ॥ मम वंशाचा वृद्धिहेतु हा
नलगे सांगावें ॥ येवो यश तव यत्ना, लाभो शुभफल
सत्कृतिचें ॥ १ ॥

(जातात.)

प्रवश ३ रा.

स्थळ—कादंबरीच्या आश्रमासन्निध.

(मदलेखा आणि तरलिका भेटतात.)

मदलेखा—तरलिके, महाश्वेतेला बोलवायला म्हणून मी ही
बाहेर पडलें आणि तूं भेटलीस. चांगला शकून झाला. इकडे कुठें
गेली होतीस ?

तरलिका—आज ताईसाहेबांना एक स्वप्न दिसलें; त्यांचें फळ
काय म्हणून आर्यशुकनासांना विचारायला त्यांच्या आश्रमांत
गेलें होतें.

मदलेखा—तें कायग स्वप्न ?

तरलिका—तें कांहीं पुत्र नकोस. त्यांनीं सांगितलें तसेंच जर फल झालें, तर आम्हीं सगळ्याजणी आनंदाच्या पुरावर तरंगा-यला लागूं.

मदलेखा—खरेंच का ? मग सांगच तर काय स्वप्न दिसलें तें !

तरलिका—एक. प्रत्यक्ष महेश्वर पार्वतीमातेसहवर्तमान ताई-साहेबांच्या स्वप्नांत येऊन म्हणाले, “ मुली, तुझ्या तपाचरणानें मी संतुष्ट झालों. तुझे कष्ट सर्व संपले. यापुढें पतिसहवर्तमान चिर-काल सुखाचा उपभोग घे ! ”

मदलेखा—प्रत्यक्ष महेश्वरांनीं हें सांगितलेंना ?

तरलिका—आधीं एक तरी सगळें. इतक्यांत पार्वतीमातेनें ताईसाहेबांना कुंकू लावून सौभाग्यवस्त्रें परिधान करायला दिलीं. इतकें पाहून त्या जाग्या झाल्या आणि मला हांक मारली.

मदलेखा—फार चांगलें झालें बाई ! महाश्वेतेचे कष्ट संपले ह्मणजे कादंबरीचेही संपलेच ह्मणायचे. बरें, आतां तूंच जा आणखी आज कामदेवाचा उत्सव, ह्मणून कादंबरीनें चंद्रापीडमहाराजांची पूजा बांधली आहे, ती पहायला तुला बोलावलें आहे, असें महाश्वेतेला सांग; आणि तूही ये बरें का. मी जातें तर आतां.

तरलिका—ठीक आहे. आतां घेऊन येतें त्यांना.

(दोघी जातान.)

(पूजा बांधून पर्येकावर बसविलेल्या चंद्रापीडाजवळ कादंबरी आणि मदलेखा बोलत उभ्या आहेत, असा प्रवेश होतो.)

कादंबरी—सखे मदलेखे, आज मी कोणत्या कामदेवाची पूजा करणार आहे समजलीस का ? हें पहा.

पद्य. चाल—पाहिन सिंहासनिं राम कधीं मी.—धुमाळी.

तिलक कपालीं उटि सर्वांगीं, मीं नाथाच्या लाविली

॥ ध्रुं ॥ मुकुट शिरीं पुष्पांचा, श्रवणीं अशोकसुमनें

वाहिलीं ॥ सशर कुसुमधनु दिधलें हातीं, कंठीं माला

घातली ॥ १ ॥ कामदेव हा माझा, नलगे मूर्ति चित्रिं

जी रेखिली ॥ प्रसादकारी स्मरशतसुंदर, हीच आवडे

चांगली ॥ २ ॥

(चित्र दाखवून) या दोहोंमध्यं तुला कोणती चांगली दिसने सांग बरें !

मदलेखा—(पाहून हंसत) हें काय विचारतेस ! अग, चित्र तें चित्रच. चित्राच्यानें प्रत्यक्ष मदनाची बरोबरी करवेल कशी ?

कादंबरी—अग हो, पण अगदींच विसरलें. तो मुक्ताफलांचा हार कुठें घातला आहे अजून. त्याशिवाय शोभाच नाही. (हार घेऊन) महाराज, आपण माझ्या कीडापर्वतावरील मंदिरांत असनांना, हा हार मीं या मदलेखेबरोबर भेट हणून आपल्याला पाठविला होता, तो मी आज स्वतः आपल्या कंठांत घालतें. (तसें करून त्याच्या मुखाकडे पहात) कायग मदलेखे, “ कादंबरीच्या इतक्या मानाला मी पात्र नाही ” असें आतां नाही कुठें म्हटलें ! तर त्या दिवशीं मला खोटेच सांगितलेंस वाटतें ?

मदलेखा—त्या दिवशीं मीं दिला, हणून तसें म्हटलें असेल कदाचित्.

कादंबरी—(कांहीं ऐकून) अग, ही कोकिला रात्रीचीसुद्धां काय हणून गाते वाई ?

मदलेखा—आधींच या वसंतऋतूंत आम्रासव पिऊन मत्त झालेली, त्यांतून तूं ही रात्रीं पृजा बांधलीस, हणून ती कामदेवाचा स्तुतिपाठ करीत आहे. समजलीस.

कादंबरी—आणखी काय राहिलें बरें आतां !

मदलेखा—(चित्राकडे पाहून) गडे कादंबरी, आणखी एक मोठी चूक राहिली आहे. पण गगावणार नाहीस तर सांगतें.

कादंबरी—(स्वगत) आतां ही कांहीं तरी विनोद करणार. (प्रकाश) नाही रागवायची. सांग काय राहिलें तें ?

मदलेखा—हें पहा, या चित्रांतल्या कामदेवाच्या अंकावर रति बसलेली आहे; आणखी या कामदेवाच्या अंकावर कुणीच नाही, हणून हा कसा अगदीं ओका ओका दिसतो वाई.

कादंबरी--(लाजून) काय लबाड आहेसग ! बरें, जा आणि महाश्वेता अजून आली नाही, तिला घेऊन ये पूजा बघायला. तिला हें सांगूं नकोस आधीं, बरें का.

मदलेखा--पण महाश्वेता येईपर्यंत तरी कामदेवाच्या अंकावर रति बसेलना ? (हंसत जाते.)

कादंबरी--माझ्या मनांत होतें तेंच सुचविलें हिनें. (कांहीं वेळ चंद्रापीडाकडे पहात सुस्कारा सोडून) महाराज, आपल्या हातांत मीं हें बाणासहित पुष्पाचें धनुष्य दिलें, तें माझ्यावरच का ओढण्याकरितां ? नको नको. मी आपल्याला शरण आलों. आधींच--

पद्य. चाल.-वाला प्रीतकरा मनं परिहाररे.-दादरा.

मज गानिं करी व्याकुल ही कोकिला ॥ पवनहि हा झों-
वाया लागला ॥ शर तीव्र असे मजवरि कां सोडितां ॥
कसें साहुं हो, अवला मी कोमला ॥ १ ॥

महाराज, आणखी वर हंसायचें का ? एकूण पुरुष निर्दय ह्मणतात तें खरें. ही काय खूण केली ? इतकेंचना ? आपली मर्जा असेल तर मांडीवर बसतें. (जवळ जाऊन कांहीं ऐकलेंसें करून चट्कन् मागें सरते.) बाहवागे मदलेखे ? मी कांहीं अंकावर बसायला जात नव्हतें. तें उजव्या कानावरचें फूल जरा वांकडें बसलें आहे, तें नीट करणार होतें. (कोणी नाहीसें पाहून हंसत) पण लाजलें कुणाला ? इथें आहे कुठें मदलेखा ? चोराच्या मनांत चांदणं ह्मणतात तसें झालें हें. आतां जवळ तरी जाऊन बसावें. पण मी जवळ कशी शोभतें हें मला कसें कळणार ? आहा ! हा आरसा घ्यावा हातांत ह्मणजे झालें. (जवळ बसून आरशांत पाहून) या चित्रांत रतीच्या खांद्यावर कामदेवाचा हात आहे, तसा माझ्याही खांद्यावर पाहिजे. (त्याचा डावा हात खांद्यावर ठेऊन घेऊन) आतां पाहूं बरें. (पाहून) तरी चुकी राहिलीच मेली ! रतीनें दोहों हातांनीं कामदेवाला आलिंगन दिलें आहे, तसें मीही देतें.

(आलिंगन देऊन) आतां पाहूं. तरी थोडें राहिलेंच. पण महाराज, तें आपणच केलें पाहिजे. तें काय ह्मणाल तर--

अपूर्ण साकी--भैरवी.

सव्यकरानें धरुनि हनुवटी मुख बळवी रतिचें हा ॥ ती झीडकारी तरी बलानें चुंवि वदन तो पाहा ॥ १ ॥ प्रे-
मार्द्राही दृष्टि तिच्यावरि निश्चल लावी कैसी ॥ नयना-
नंदा कां न लाविशी मजवरि तूंही तैसी ॥ २ ॥

समजलें; आपण कोटिमदनासारखे, आणि मी रतीची दासी देखील शोभत नाहीं, ह्मणून ही शिथिलता वाटतें ! तें कांहीं नाहीं; हा चित्रांतला कामदेव ज्याप्रमाणें रतीशीं प्रेमविनोद करीत आहे, तसा आपल्याकडून करवीन तेव्हां सोडीन. प्रियकरा, इतका वेळ कल्पनेचे कामदेव, कल्पनेची रति, कल्पनेचीच पूजा, असें होतें. पण आतां मात्र माझे देहभान अगदीं गेलें.

पद्य. चाल--उभि जवळ खरी ती बाला.-धुमाळी.

संतोषें तनु तापे ही ॥ मज पीडा सोसत नाहीं ॥ उघ-
डुनिया नयना पाही ॥ मौनव्रत सोडुनि देई ॥ करि
भाषण हांसुनि कांहीं ॥ स्वकरांनीं अंकीं घेई ॥ चाल ॥
युवराज-टाकुनी लाज-बोलतें आज-रुष्ट नच होई ॥
दोंचले कुसुमशर देहीं ॥ १ ॥

(डोळे मिटून प्रेमानंदानें त्यास गाढ आलिंगन देते. चंद्रापीड मर्जाव होतो.)

चंद्रापीड--आर्द्रकमलिनीच्या देटांनीं मला कोणीं बांधलें आहे ! (पाहून) अहाहा ! माझीच प्रिया ही ! (तिला आलिं-
गन देऊन) शाचास देवा. आतां काय--

साकी.

अचिंत्य, अनुपम, सदा नविन जें, प्राप्य सृयत्नीं बहु-
तीं ॥ बह्मानंदाधिक, सुरसिक जें नव नारी नर गणि-
ती ॥ तें सुख इजसर्गी ॥ आतां सेविन बहु रंगीं ॥ १ ॥

पिये, नेत्र उघडून पहा.

कादंबरी—(पाहून) अगवाई ! (लाजून बाजूस उभी राहते.)

चंद्रापीड—आतां कां बरें ही लाज ! त्या चित्रांत कामदेवाला लाजून, रति अशी का दूर उभी राहिली आहे ?

कादंबरी—(लाजून) तर मग आपण सावध असून, माझा इतका वेळ अंत पाहिला वाटते ?

चंद्रापीड—छे, छे, प्रिये, तूं मला आतां प्रेमालिंगन दिलेंस त्यानेंच मी सजीव झालों. परंतु तुझ्या मनांतील सर्व मी अंतःसाक्षित्वानें जाणलें. मी कोण, काय, हें वर्तमान तुला कपिंजलानें सांगितलेंच आहे.

कादंबरी—तें सर्व कळलें. पण मी आपल्याशीं बोलतें हीच चूक. त्या दिवशीं हिमगृहांतून संदिग्ध भाषण करून निघून गेलेले मला आठवतें अजून.

चंद्रापीड—मलतेंच कांहीं तरी. त्या दिवशीं तसें भाषण करण्याचें कारण ' महाश्वेता दुःखांत आहे तोंपर्यंत पाणिदान करावचें नाही ' ही तुझी प्रतिज्ञाच होय. त्यांत माझ्याकडे कोणता दोष ?

कादंबरी—मग आतां झालें का तिचें दुःख नाहीसें ?

चंद्रापीड—हो. पुंडरीक आणि मी दोघेही नुकतेच शापमुक्त झालों. तो माझ्या चंद्रलोकांतून उतरून महाश्वेतेच्या आश्रमाकडे गेला आणि मी—

मदलेखा—(धांवत येते) गडे कादंबरी ! एक मोठी आनंदाची गोष्ट सांगतें. (चंद्रापीडास पाहून आनंदानें लाजून उभी राहते.)

कादंबरी—ती काय ग ?

मदलेखा—तुझ्या मैत्रिणीच्या तपाचें सार्थक झालें ! पुंडरीक आला.

कादंबरी—(अत्यानंदानें) खरेंच का ! तर मग आधीं जाऊन महाश्वेतेला भेटलें पाहिजे.

मदलेखा—पण तीच पुंडरीकासह तुला भेटायला धांवत इकडे येत आहे. ती पहा—

(पुंडरीक आणि महाश्वेता येतात. पुंडरीक चंद्रापीडाला

आणि महाश्वेता कादंबरीला कडकडून भेटतात.)

आतां मी हें आनंदाचें वर्तमान तारापीडमहाराजांना जाऊन कळवितें आधीं. (जाते.)

चंद्रापीड—पुंडरीका, ही महाश्वेता माझ्या किरणांपासून उत्पन्न झालेल्या कुळांतली, ह्मणून एकीकडून तूं माझा जाभाता होतोस, आणि एकीकडून तूं माझा प्राणमित्र वैशंपायन आहेस.

पुंडरीक—हे चंद्रावतारा चंद्रापीडा, मीं तुला विनाकारण शाप देऊन या मनुष्यजन्मांतले कष्ट भोगायला लावले, त्याची मला क्षमा कर.

चंद्रापीड—पण मित्रा, तुझा शाप परिणामीं मला किती गोड झाला बरें? त्याच्याच योगानें (कादंबरीस उद्देशून) हें रत्न मला लाभलें.

कादंबरी—(लाजून महाश्वेतेस) गडे महाश्वेते, आर्हा दोघीही आपला लहानपणाचा लग्नाचा निश्चय मोडायला प्रवृत्त झालों होतो; पण शेवटीं तोच खरा झाला.

(इतक्यांत कपिंजल आणि तरलिका येतात.)

कपिंजल—(सानंद) फार विरहदुःखें भोगून परिणामीं पूर्ण मनोरथ होणाऱ्या माझ्या उभय मित्रांचा विजय असो.

पुंडरीक—ये, ये मित्रा कपिंजला ! जाचालीमुनींच्या आश्रमांत मीं शुक्र होऊन पडलों होतो, तेव्हां तूं मला भेटायला आला होतास; पण त्यावेळीं तुला आलिंगन द्यायला मीं समर्थ नव्हतो; तें आतां देतां. (दोघे प्रेमानें भेटतात). मित्रा, माझ्यासाठीं तुला अश्व होऊन या चंद्रापीडाचे चाबूक सोसावे लागले, ह्मणून माझ्यावर रागावला नाहीसना ?

चंद्रापीड—तसेंच मित्रा—

साकी.

होतों दिव्यज्ञानरहित मीं, नाही तुज ओळखिलें ॥ अश्व
जाणुनी तुजवरि मित्रा आरोहण म्यां केलें ॥ मोटा अप-
राधी ॥ मजला क्षमा करीं आधीं ॥ १ ॥

कपिंजल—तुहां दोघांकडेही त्याचा दोष नाही. भवितव्यते-
प्रमाणें सर्व गोष्टी झाल्या.

तरलिका—(दोघांस) या प्रसंगीं पत्रलेखा पाहिजे होती.
ह्मणजे तिनं किती थटा केली असती दोघांची ?

कादंबरी—(तरलिकेस) हाच विचार आतां माझ्या मनांन
आला होता. (चंद्रापीडास) खरेंच, पत्रलेखनें सरोवरांत उडी
टाकल्यावर तिचें काय झालें ?

चंद्रापीड—देवी कादंबरी, पत्रलेखा ह्मणजे साक्षात् माझी 'स्त्री
रोहिणी. मला शापामुळें मनुष्यदेह प्राप्त झाला, ह्मणून तीही माझी
सेवा करण्याकरितां पत्रलेखा झाली होती. आतां ती माझ्या लो-
कांच आहे.

कादंबरी—खरेंच का ! तर त्यांना मी इतर सखीजनाप्रमाणें
मानीत होतें, हा मोठाच अपराध झाला माझ्या हातून.

चंद्रापीड—तूं अपराध समजतेस; पण ती तर चाला प्रसाद
मानीत होती. असो. चला आतां बाबांच्या आश्रमांत जाऊन तिथें
सर्वांना भेटूं.

(पड्यांत—“ कुठें आहे माझा वत्स चंद्रापीड ? ” (“ कुठें
आहे बाळ वैशंपायन ? ”)

चंद्रापीड—हाच त्यांचा शब्द ! ही पहा आई आलीच !

(विलासवती आणि तारापीड येऊन पुत्रास भेटतात.

इतक्यांत मनोरमा आणि शुकनास येतात.)

शुकनास—पुत्रा वैशंपायना, तुझ्या अविनयामुळें जरी तूं अ-
प्रिय होतास तरी—(तो नाहीस पाहून) अहो ! पण आई कुठें तो ?

कर्पिजल—आर्य शुकनास, आपण या जटावलकलधारी पुत्राला ओळखला नाहीत, हें साहजिकच आहे. पण श्वेतकेतु मुनींचा आपल्याला असा निरोप आहे, कीं, “ पुंडरीक हाच तुमचा पुत्र वैशंपायन. त्याचा तुम्हीं प्रेमपूर्वक स्वीकार करा. माझा मानून त्याची उपेक्षा करूं नका. त्याच्या ठिकाणीं मीं आपल्या आत्म्याची स्थापना करून, हा देवलोक सोडून सत्वज्योतिरूपानें ब्रह्मलोकीं गेलों.”

शुकनास—त्या महामुनींची आज्ञा मला मान्य आहे. ये वत्सा पुंडरीका ! (भेटतात.) ही तुझी आई मनोरमा हिला भेट. (ती त्यास आलिंगन देते.)

तारापीड—अहो, आर्य शुकनास, हे पहा, चित्ररथराज आणि हंसराज आले ! यावें यावें गंधर्वराज ! (सामोरे जाऊं लागतात.)

चित्ररथ आणि हंसराज—(सानंद) छे, छे, आह्मीं कन्यापक्षाचे; आह्मांला कशाला इतका मान ? असो; आधीं आपल्या आज्ञेनें हें करतां. वत्से कादंबरी, ये इकडे. महाश्वेते, तूं इकडे ये. युवराजा चंद्रापीडा, मंत्रीपुत्रा पुंडरीका—

साकी.

मम कन्या ही स्वयें वरी तुज, पाणिग्रह करिं हीचा ॥

निपुत्रिका मज तूंचि पुत्र हो, भारहि घे राज्याचा ॥

चंद्रापीड व पुंडरीक—

आज्ञा वडिलांची ॥ शिरसाबंध असे साची ॥ १ ॥

(पाणिग्रहण करून सर्व वडिलांस नमस्कार करतात. ते “ आयुष्मान भव, कीर्तिमान भव, शतपुत्रवती भव, ” असे आशीर्वाद देतात.)

चित्ररथ—(तारापीडास) आतां माझ्या नगरींतच मोठ्या थाटानें दोन्ही लक्षसमारंभ करून, नंतर आपल्या समागमेंच या वनांत वास करवा अशी आमची इच्छा आहे.

तारापीड—गंधर्वराज, आपल्या इच्छेआड कोण येईल ?

कर्पिजल—आज श्वेतकेतुमहर्षींच्या प्रसादानें सर्वत्रांची इच्छा पूर्ण झाली. मित्रा चंद्रापीडा, आणखी कांहीं इच्छा आहे ?

चंद्रापीड—त्यांच्या रूपेणें आमचे सर्व हेतु सफल झाले, तथापि आणखी हें होवो,—

पद्य. चाल --प्रिये पहा रात्रीचा समय सरुनि.-दादरा.
उगवो तो वैभवरवि पुनरापि या आर्यभूवरी ॥ ध्रु० ॥ आ-
लस्या स्थान नुरो ॥ उद्यम साम्राज्य करो ॥ स्वाभिमान
पूर्ण भरो ॥ जनहृदंतरीं ॥ १ ॥ ऐक्याची महति कळो ॥
कलहवृद्धि सर्व गळो ॥ ज्ञात्यांची मति न मळो ॥ लव-
हि मत्सरीं ॥ २ ॥ व्यसनीं आसक्ति नसो ॥ सद्धर्मीं भ-
क्ति असो ॥ लोकनायकांत वसो ॥ कार्यचातुरी ॥ ३ ॥

कर्पिजल—तथास्तु !

(पडदा पडतो.)

संगीत शापसंभ्रम नाटक समाप्त.

गुरुचरणार्पणमस्तु.

EXTRACT FROM THE REPORT OF THE SANGITA
KADAMBARI PRIZE EXAMINATION
COMMITTEE.

“The Ms. marked असती चतुर &c. deserves to be ranked as the first among the competing works. * * * The scenes are all judiciously chosen and arranged, and the interest is sustained throughout. The first three acts are occupied by the love-scenes above alluded to and at the end of the third the audience is left musing over the close of a tragic piece made sublime by the ascetic sanctity of कपिजल and the dutiful resolve of महाश्वेता. The fourth act opens with चंद्रापीड's entrance by the अच्छोद lake of which he chants a very sweet though short description. The progress of love between both the heroines and their lovers is based on the principle of 'love at first sight'; but still महाश्वेता's superior gravity and कादंबरी's childlike openness of heart are distinctly depicted. पुंडरीक's weakness, due to the circumstances of his birth, is very ably made out and with equal skill is painted the more sober and still more generous character of महाश्वेता and चंद्रापीड. The scene in the last act where कादंबरी guards the body of चंद्रापीड becoming gradually instinct with life, is executed with a masterly hand, the successive stages of returning life being marked with the attention of an artist. If well acted this scene will be quite ravishing in its effect.

The whole composition displays experience and genius combined and will be admired as much for its literary purity as for its dramatic effect. The style is chaste and expressive. * * * ”

श्लोक.

असती चतुर परीक्षक ॥ रायरसिक, जो सभंत जय मिळवी ॥
वळवी गुणें गुणज्ञा ॥ गुरु जनकाचीहि योग्यता कळवी ॥

विक्रीस तयार,

रा० गोविंद बल्लाळ देवलकृत नाटके.

सं० शापसंभ्रम नाटक...	१ रु.
सं० शारदा नाटक	१ रु.
सं० मृच्छकटिक नाटक.....	॥
सं० विक्रमोर्वशीय	१.. ॥.
झुंजारराव नाटक	॥.
फाल्गुनराव	॥.
दुर्गा नाटक	॥.

रा० गजानन चिंतामण देवकृत नाटके.

सं० संशयसंभ्रम नाटक (वुइंटर्स टेलच्यां आधारे)	१ रु.
सं० मेघदूत नाटक...	१ रु.
सं० रामराज्यवियोग	१ रु.
सं० स्त्रीचरित्र नाटक	॥
सं० मालतीमाधव नाटक	॥.
सं० दांभिकप्रहसन (अत्यंत हास्यकारक)	॥.

वरील सर्व पुस्तके आह्मांकेड विकत मिळतील.

गजानन चिंतामण देव,
पुणे-बुधवारचौक.